سچل جو سنيھو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ

سنيها جي سچڻان، سي ساري ڏنائين

سچل جو سنيهو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

(حوالا، حاشيا، فارسي متن جي معنيٰ ۽ نظرِثاني)

ڊاڪٽر گل حسن لغاري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

2010ع

ڇاپو پهريون	سال 1984ع	تعداد 1000
ڇاپو ٻيو	سال 2006ع	تعداد 500
ڇاپو ٽيون	آگسٽ 2010ع	تعداد 500

قيمت: هڪ سؤ ڏهہ رپيا

(Price: 110-00)

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)

Email: sindhiab@yahoo.com

www. Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشوري ۾ انچارج مئنيجر خضر خان وگهئي ڇپيو ۽ پروفيسر سيد زوار حسين شاهہ نقوي، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي پڌرو ڪيو

بسمِ اللّٰه الرحمٰن الرحيم

نعت

[سُر سسئي ۽ بلاولي]

ڪُل نبيان دا سردار محمد، بحر عرف اَمواج محمد،
"قاب قوسين او اَدنيٰ"، شرف شب معراج محمد،
اُمت تيري ڪيون غم ڪاوي، جس دي تيڪون لاج محمد،
"سچل" ڪون غم ڪوئي ناهين، ڪيتا لا يحتاج محمد.

دُعا

[سُر پهاڙي]

ننگڙا نِماڻي دا، جيوين تيوين پالڻا.

1. ميلي هان يا مندي هان، بيشڪ تيڏي بندي هان،
ڏيکين ميڏا ڏولڻا، ميڏي عيب نہ ڦولڻا.

2. پئي هان پناري، لڳي هان تيڏي لاري،
جوڳي نال جالڻا، ول نهين جاوڻا.

3. يار "سچل" تون، لاهين ڪشالي،
گهونگهٽ کولڻا، ٻهہ ٻولڻا.

پنهنجي متعلق

ڏاڏا ڇــــاڻ محمـــــد حـــــافظ، وچ درازيــــن ديــــرا،
دســت تهيــن دي اصلئــونَ آهــا، ســارا مقصــد ميــرا.

هــادي مهــدي مرشــد ميــڏا، قــادر يـــ هـــي ڪـــامل،
عــارف عبدالحــق بهــر دم، نـــال مـــُـــريدان شـــامل.

مهــدي شـــاهہ مربـــي ميـــڏا، رهبـــر راهـــ ڏســـيندا،
حـق محقــق، مســتي مـــي دي، بيشــڪ او بخشـــيندا.

شـــاهہ عبيـــدالله اُ ســـاڏا، خواجـــ پيـــران پيـــران،
آل نبـــي اولاد علـــي، هـــي حضـــرت ميـــران ميـــران،
ڏاڏا اُس دا غـــوث الاعظـــم، مرشـــد ڪـــُـــل اوليـــاوان،
قــدم مبـــارڪ هويـــا تحقــق، گـــردن ســـپ ســـر تاجـــان.

ڪوئـــي اور نـــ ســـُـــجهدا مينـــون، آپـــي آهـــا ظـــاهر،
"الله نـــُـــور السمـــلـــوات والارض"، اوئـــي منظـــر نـــاظر،
"ولقد ڪرمنا بنـي آدم وَ حَـمـَلـنـَاهـُـم فـي البر والبحر"،

"سچو" هردم حاضر.

ڇپائيندڙ پاران

”سچل جو سنيهو“ ۽ سچل سرمست تي لکيل ڪتاب بہ آهي جنهن ۾ سچل سرمست جي ڪلام کان علاوه سندس سوانح حيات ۽ خاندان بابت چڱو خاصو تذڪرو ملي ٿو، جيڪو سچل سرمست ۽ سندس خاندان تي تفصيلي روشني وجهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ واحد شاعر آهي، جنهن جو مختلف ٻولين ۾ لکيل ڪلام پنهنجي اسلوبِ بيان ۽ فني پختگيءَ ۾ ڪماليت جو درجو رکي ٿو.

ڪتاب جي مصنف ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جنهن نهايت محنت ۽ عرق ريزيءَ سان هن ڪتاب جو تحقيقي مواد تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو، جيڪو 1984ع ڌاري شايع ٿيو. ڪتاب جو هيءُ ٽيون ڇاپو بورڊ پاران شايع ڪندي خوشي محسوس ٿي رهي آهي.

اميد تہ هيءُ ڇاپو اوهان پڙهندڙن کي قبول پوندو.

ڄام شورو سنڌ
اڱارو 13 رمضان المبارڪ 1431هہ
بمطابق 24- آگسٽ 2010ع

پروفيسر سيد زوار حسين شاهہ نقوي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

فهرست

ٻه اکر

حضرت سچل سرمست رح سنڌي زبان جو عظيم شاعر آهي. ان کان سواءِ هن فارسي، سرائڪي ۽ اردو وغيره ٻولين ۾ ٻه بلند پايه شعر چيو آهي. سندس شعر ۾ ڪيف ۽ مستي آهي، رندي ۽ بيباڪي آهي، ۽ انسان جي عظمت جو اعتراف آهي. هو خودشناسي، خدا شناسي، خود فراموشي ۽ انسان دوستي جو پيغام ڏئي ٿو.

مضمون کان سواءِ زبان، اسلوبِ بيان ۽ فني خصوصيتن جي خيال کان ٻه حضرت سچل سرمست جو ڪلام تمام متاثرڪن آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌي زبان نهايت سپڪ ۽ سلوڻي استعمال ڪيل آهي ۽ سريلي محاوري جو عمدو نمونو پيش ڪري ٿي. ڪيترائي خالص سنڌي لفظ نهايت موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آندل آهن، جنهنڪري اتر جي مخصوص لفظن، محاورن ۽ لهجي لاءِ سند جي حيثيت رکي ٿو.

فني سٽاءَ جي لحاظ کان ٻه سچل سائينءَ جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس بيتن ۽ ڪافين ۾ فني پختگي، وسعت، گهرائي ۽ تنوع آهي. ڪافين ۾ گهاڙيتن جا ڪيترائي قسم ملن ٿا، ۽ بيتن جون ٻه ڪيتريون ئي انوکيون ۽ نراليون سٽائون نظر اچن ٿيون.

هن ڪتاب ۾ سوانح سان گڏ حضرت سچل سرمست رح جي ڪلام جو فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ ادبي خوبين تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خاص طرح سان سچل سائينءَ جي سنيهي ڪي سُلجهائي پيش ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري تصوف جي اسرار و رموز جي اپٽار ٻه مناسب هنڌن تي ڪئي وئي آهي. مشهور صوفي بزرگن جي افڪار ۽ حضرت سچل سرمست رح جي ڪلام جو تقابلي مطالعو ٻه پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. آخر ۾ ڪجهه چونڊ ڪلام ٻه ڏنو ويو آهي، ته جيئن سچل سائينءَ جي پيغام ڪي سمجهڻ ۾ سهوليت ٿئي. اميد ته هيءَ نماڻي ڪوشش ۽ پيار جو پورهيو سرمست رح جي فڪر ۽ فهم کي سمجهڻ ۽ پرجهڻ ۾ مدد ڏيندو.

آخر ۾، آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري، محترم غلام رباني ۽ پريس مئنيجر محترم الله بچائي يوسف زئي جو ٿورو مڃڻ فرض ٿو سمجهان، جن ذاتي دلچسپي وٺي، هن ڪتاب کي سهڻي نموني ۽ ٿوري وقت ۾ ڇپي، شايع ڪيو.

حيدرآباد، سنڌ

26 - 2- 1984ع

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سچل سرمستؒ جو خاندان

حسب نسب: سچل سرمستؒ جي نسب جو سلسلو حضرت عمر فاروق رضہ سان وڃي ملي ٿو. شجرهٔ نسب هن طرح آهي:

عبدالوهاب عرف سچلؒ بن ميان صلاح الدينؒ بن ميان محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنوؒ بن مخدوم عبدالوهابؒ بن مخدوم شرف الدينؒ بن مخدوم موسيٰؒ بن حافظ علم الدينؒ بن مخدوم شهاب الدينؒ بن مخدوم سليمانؒ بن مخدوم خواجہ ابو سعيدؒ بن مخدوم نور الدينؒ بن رضي الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن مخدوم محمودؒ بن ابوالفتحؒ بن محمد اسماعيلؒ بن محمد يوسفؒ بن سليمانؒ بن محمدؒ بن احمدؒ بن برهان الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن عبدالوهابؒ بن عبدالمطلبؒ بن برهان الدينؒ بن احمدؒ بن عبدالله بن يونسؒ بن محمد بن شيخ اسحاقؒ بن شيخ عبداللطيفؒ بن محمد بن باقرؒ بن شيخ شهاب الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن عبداللهؓ بن حضرت عمر بن الخطاب، فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنه.

سچل سائينءَ جو وڏو ڏاڏو شهاب الدينؒ اول بن عبدالعزيزؒ سنہ 93ھ (711ع) ۾ فاتح سنڌ محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. کيس پيش اماميءَ جو ڪم مليل هو. سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ شيخ شهاب الدين کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هو سنڌ جو پهريون مسلمان حاڪم ٿيو. سنہ 95ھ (713ع) ۾ وفات ڪيائين.

شيخ شهاب الدين کان پوءِ سندس فرزند شيخ محمد فاروق سيوهڻ جو حاڪم ٿيو، جنهن سنہ 124ھ (741ع) ۾ وفات ڪئي. اهڙيءَ طرح لاڳيتو ڇهہ پيڙهيون پشت بہ پشت سنہ 217ھ (832ع) تائين سيوهڻ جون حڪمران ٿيون. آخر سنہ 217ھ ۾ محمود غزنوي سنڌ فتح ڪري، ان وقت جي سيوهڻ جي فاروقي حاڪم شيخ محمد بن شيخ محمد اسحاق کي برطرف ڪيو، ۽ کيس پينشن مقرر ڪري ڏني. تاريخ 2- رمضان 221ھ (835ع) تي هن وفات ڪئي.

ڪجهہ وقت کان پوءِ هن خاندان جي ڀاتين مان ڪجهہ ماڻهو دادو ضلعي جي ڳوٺ خدا آباد جي پرسان "نورجن" جو ڳوٺ ٻڌي اتي رهڻ لڳا. فاروقي خاندان جا ڪجهہ ماڻهو بہ لڏي اچي ان ڳوٺ ۾ وينا. محمد فاروقي جي اٺويهين پيڙهيءَ مخدوم نور الدين بن وحيد الدين جا چار فرزند ٿيا: مخدوم ابو سعيد،

مخدوم بدر الدين، رڪن الدين ۽ ضياء الدين. انهن مان مخدوم ابو سعيد ۽ مخدوم بدر الدين حضرت غوث بهاء الحق زڪريا ملتاني (وفات: 1262ع) جيَ خليفي مخدوم شاهه جمار[1] جا مريد ٿيا. پنهنجي مرشد جو قرب حاصل ڪرڻ لاءِ "سيوهڻ" ۽ "نورجن" جو ڳوٺ ڇڏي گاگڙي پرڳڻي ۾ اچي رهيا.

مرشد کان فيض حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائون. پنهنجو من مارڻ لاءِ، دنيا جي لذتن کان پري رهي، جهنگ جي ڏٽ تي گذر ڪيائون. حضرت غوث بهاء الحق زڪريا ملتاني جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هنن ٻائرن جي اها حالت ڏسي، ڪين "ڏوتيئڙا" جو لقب ڏنائين. درازا درگاهه جو باني حضرت خو[illegible] حمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو، مخدوم ابو سعيد جي نائين پيڙهيءَ مان هو. مخدوم ابوسعيد جو مقبرو ديهه راڻيپور ۾ ڳوٺ "موسيجي" ۾ آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ حضرت مخدوم ابو سعيد جو اولاد "موسيجي" مان لڏي اچي راڻيپور ۾ آباد ٿيو. انهن مان قاضي مخدوم محمد شريف هڪ زبردست عالم، محدث، شاعر ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. ان جي اڏايل مسجد، جيڪا ڪنهن زماني ۾ جامع مسجد هئي، هينئر بہ اسپتال جي اُتر ۾ موجود آهي. ان مسجد جي لڳ مخدوم محمد شريف ۽ سندس خاندان جي ماڻهن جون مزارون آهن.

درازا: فاروقي بزرگن کي حڪومت ۾ عزت حاصل هوندي هئي. ان خاندان جي هڪ فرد ميان احمد کي چڱي عزت واري ملازمت هئي. سندس محنت ۽ ايمانداريءَ جي نتيجي ۾ گنبٽ ۽ راڻيپور جي وچ واري زمين فاروقي خاندان کي ڪلهوڙا حڪومت طرفان جاگير طور ملي. هنن اِها زمين پنهنجي ٻن ايماندار نوڪرن: 'دراز وندير' ۽ 'ڪانجن وندير' کي سنڀالڻ ۽ آباد ڪرائڻ لاءِ ڏني. هو ان جاگير ۾ جدا جدا ڳوٺ ٻڌي ويٺا، جيڪي سندن نالن پٺيان "درازا"، "ڪانجن" ڳوٺ جي نالي سان مشهور ٿيا. ڪجهه وقت کان پوءِ "ڪانجن" ڳوٺ ڦِٽي ويو، پر "درازا" کي فاروقي خاندان جي طفيل عزت ۽ شرف حاصل ٿيو.

---

[1] مخدوم جمار جو مقبرو راڻيپور شهر کان ڏکڻ طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي شاهراهه تي واقع آهي. جنهن ڳوٺ جي لڳ اهو مقبرو آهي، ان کي "گڏيجي" چيو وڃي ٿو.

خواجہ محمد حافظ: درازا درگاهہ جو باني، انهيءَ فاروقي خاندان جو فرد حضرت خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو ولد ميان عبدالوهابرحہ آهي. اسان جو عظيم شاعر حضرت سچل سرمسترحہ سندس پوٽو آهي. حضرت خواجہ صاحب سنہ 1101هہ (1689ع) ۾ تولد ٿيو، ۽ سنہ 1192هہ (1778ع) ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. ڪيس صاحبڏنو "موراڳي" ۽ "سوائي" جي سان بہ سڏيو ويندو هو. ان وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت هئي. ميان صاحب کي ديهہ موره ۾ اعليٰ عهدو مليل هو. روايت آهي، تہ هڪ ڏينهن گهوڙي تي چڙهي ملازمت جي سلسلي ۾ جهنگ مان وڃي رهيو هو، تہ هڪ مجذوبہ عورت اوچتو نڪري سندس رستو روڪي بيٺي. هو ڪجهہ بيت پڙهي حضرت خواجہ صاحب کي چوڻ لڳي: "خدا تو تو کي ڳولهي، ۽ تون وري ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين؟"

حضرت خواجہ صاحب تي ان گفتگوءَ وڏو اثر ڪيو، ۽ دنياوي ڌنڌا ڇڏي وڃي جهنگ وسايائين. چاليهن چلن ڪڍڻ کان پوءِ حضرت خواجہ عبيدالله جيلاني رحہ اڃي ڪيس مريد ڪيو، جيڪو حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحہ جي اولاد مان هو. حضرت سچل سرمسترحہ اهو احوال پنهنجي مثنوي رازنامہ ۾ هن طرح آندو آهي:

نام جدم مشتهر صاحبدنہ
آن محمد حافظ است در سلسلہ
روز يک مي رفت بيرون از شهر
بود خواجہ بر تماشائي دگر
درميانہ کو تري و ديونہ[1]
ديد يک ديوانہ زن بد برهنہ
بي بي بصري بود ظاهر نام او
کس نمي دانست او را تار مو
ناگهان ديوانہ زَن پيش رسيد
گفت با آن خواجہ اين آهي کشيد
بشنو از من راز اي مردِ خدا
آن خدا در کار تو توتاً کجا

[1] ڪوٽڙي ۽ ڏيوَن نالي بہ ڳوٺ تعلقي ڪنڊياري ۾ خيرپور رياست جي دنگ تي آهن.

بيتها سندهي بگفتا از زبان
آن بـ پيشِ تو همي سازم عيان

1. چري کري بصري، کري تان کر نانهـ،
وئي پرائي وهاڻ، تنهنجو هينئڙو تان هيئن تيو.

2. جئان گهٽو جڳ ۾، پر جسم نـ جيئڻ ڏئي،
باب نـ پڙهج بي، هـُج آلودو الف سان.

3. وَرَ وجهيو کاڻ، کـَرَ سان کليو سمهين،
آيل هي اهجاڻ، جو ڪَنِ چڏي تـُهـَ اُبهين.

از شنيدن خواجہ آن بيخود شده،
باز پس گرديدعاشق خود شده
پارچہ عمامہ را از سر کشيد
جـُرعه از مـَيخانه الفت چشيد
آمده بشگافت جنگل گوشہ يافت
جز محبت هر چہ بد روي بتافت
چهل چلہ اندر آن بيشہ کشيد
بعد مدت شه عبيدالله رسيد
دست بيعت خواجہ را دادن آن زمان
کشف بخشيد از مکان تا لامکان!

ترجمو: منهنجي ڏاڏي جو مشهور نالو صاحبڏنو آهي، جيڪو (فاروقي خاندان) جي سلسلي ۾ محمد حافظ آهي.

هڪ دفعي شهر کان ٻاهر، خواجہ سير لاءِ پئي ويو تہ، هڪ ديواني برهنہ عورت ڏنائين. ظاهر ۾ سندس نالو بي بي بصري هو. هن جي اصل نسل جي ڪنهن کي بہ خبر نہ هئي. اوچتو، (اُها) ديواني عورت هن جي سامهون پهتي. هن آهہ ڀري خواجہ کي چيو: "اي مرد خدا! مون کان هيءُ راز ٻـُڌ. اهو خدا، تنهنجي ڪمن (جي ناهڻ) ۾ آهي ۽ تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟"

سنڌيءَ ۾ چيل بيت، انهيءَ زبان ۾ تنهنجي اڳيان هن طرح چٽا پيش ڪريان ٿي:

1. چري ڪري ٻهري .... هيئن ٿيو.
2. جئان گهٽو جڳ ۾، .... الف سان.
3. وَرَ وڃهيو ڪاڻ، .... تـہ اُبهيٖن.

خواجہ اهو ٻڌندي ئي بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو تہ پنهنجو پاڻ تي عاشق ٿيو. مٿي تي ڀهريل پڳ لاٿائين. محبت جي ميخاني مان چُڪي چڪيائين. سڀ ڪجهہ ڇني آيو ۽ جهنگل ۾ اچي تنهائيءَ جي ڪُنڊ اختيار ڪيائين.

محبت جي علاوه، جيڪي ڪجهہ هو، ان ڪان منهن موڙيائين، ۽ انهيءَ جهنگل ۾ چاليهہ چلا ڪڍيائين.

ڪجهہ عرصي ڪان پوءِ شاهہ عبيدالله پهتو. خواجہ ڪي بيعت جو هٿ ڏنائين. ڪشف عطا ڪيائينس ۽ مڪان ڪان لامڪان تائين پهچايائينس!

خواجہ عبيدالله پنهنجي ٻن پٽن: شاهہ ڪليم الله ۽ شاهہ عبدالمالڪ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ ۾ ڪجهہ وقت رهي، اجمير شريف روانو ٿي ويو. وفات بہ اتي ڪيائين ۽ اتي ئي حضرت خواجہ معين الدين چشتيؒ جي درگاهہ ۾ مدفون ٿيو. حضرت سچل سرمستؒ، حضرت خواجہ عبيدالله جي تعريف پنهنجي مثنوي ”راز نامہ“ ۾ هن طرح ڪئي آهي:

سڪندر جي مثل، هن جي در جا سوين دربان هئا. ولايت جي بادشاهيءَ جو تاج، هن جي سِر تي هو. سوين دارا جهڙا بادشاهہ ۽ خاقان هن جا نوڪر هئا. ڪيقباد ۽ جمشيد ۽ خسرو جهڙا بادشاهہ، سندس خادم هئا.

حضرت جنيد ۽ شبلي بہ (سندس گهوڙي جا) تنگ ڇڪيندڙ هئا، حضرت بايزيد ۽ حضرت ذوالنون مصري، هن وٽ وزير هئا.

آن عبيدالله باشد شاه ما
او بود هر هر قدم همراه ما
و بود نور خدا سر تا قدم
چند چون عيسيٰ کند پيدا بدم
چون سکندر صد بہ د دربان درش
افسرِ شاهي ولايت بر سرش
صد چون دارا همچون خاقان چاکرش
کيقباد و جم چون خسرو خادمش
آن جنيد و شبلي هم فتراک گير

بــايزيد و ذوالنــون هــم پيشــش وزيــر
او بـــــود اولاد حضــــرت مصطفــــيٰ
جــد آن قطــب زمــان شــد مرتضــيٰ
شــد عبيـــدالله باشــد شمــع ديـــن
خواجـــ حـــافظ بـــود بـــاحق قريـــن
شـــهِ عبيـــدالله شـــاه ســـــرفراز
خواجہ محمد حـافظ اسـت راز و نيـاز.

اُهو عبيدالله اسان جو شاهہ هو، هُـو اسان جي هر هر قدم تي همراهہ هو ۽ هو سرِ کان پيرن تـائين خدا جو نـور هـو. گهڙي پلڪ ۾ حضـرت عيسيٰ عليہ السلامہ وانگر ڦوڪ سان (مرده دلين ۾) جان وجهندو هو.

هو حضرت مصطفيٰ عليہ الصلواة والسلامہ جن جـو اولاد هـو. هـن جو ڏاڏو زماني جو قطب علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنـه هو.

عبيدالله، دين جي روشني هو، خواجہ حافظ کي حق جو قُـرب حاصل هو. شهنشـاهہ عبيـدالله شـاهہ، صـاحب افتخـار (بلنـد رتبـي وارو) هـو، خواجـہ محمـد حافظ راز و نياز جو صاحب آهي.

حضرت خواجہ عبيدالله موڪلاڻ وقت حضرت خواجہ محمد حافظ کي تـي ڳالهيون چيون:

1. اوهان جا سمورا گادي نشين هميشـه لوڙهي اندر رهن، ۽ ٻاهر نہ نڪرن.

2. اوهان جي وڏي فرزند صلاح الدين جي بـدران خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿئي.

3. اوهان جي خاندان جو هر فرد، سجاده نشين جي بيعت ڪري، ۽ ٻئي ڪنهن جي بہ بيعت نہ ڪري.

انهن هدايتن جي تعميل، پشت بہ پشت ٿيندي رهي ٿـي. حضـرت خواجـہ محمد حافظ، حضرت شاهہ عبيدالله جي نظرِ فيضِ اثر سبب رڱجي ريٽو ٿيـو، ۽ روحـانيت جـون منزلون تيزيءَ سـان طَـي ڪيـائين. درگاهـہ قـائمر ڪيـائين ۽ ڪيترن ئي خدا جي ٻانـهن کي فيض ڏنائين. حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ سندس همعصر هئا. روايت آهي، تہ حضرت شاهہ عبداللطيف صاحب جن ڪـهي اچي ساڻس ملاقات ڪئي هئي. حضرت پير صاحب پاڳاري، حضرت پير محمد راشد رحہ جي ملفوظات مـان معلومر ٿئي ٿـو، تـہ درگاهـہ پير ڳوٺ جو بـاني

پير محمد بقا شاهہ. "پريالوءِ" جي مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي وفات کان پوءِ، روحاني فيض لاءِ ميان صاحبڏني وٽ آيو هو.

ميان صاحبڏنو فاروقي سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي زبانن جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس سنڌي شعر، بيت ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. شعر ۾ ڪٿي صاحبڏنو ۽ ڪٿي حافظ نالو آندو اٿس. سندس ڪلام وحدت الوجود، ۽ تصوف جي تعليم جو آئينہ دار آهي.

خواجہ عبدالحق: ميان صاحبڏني کي ٻہ فرزند ٿيا: حضرت سچل سرمست رحہ جو والد ميان صلاح الدين، ۽ ميان عبدالحق. ميان صاحبڏني کان پوءِ، سندس مرشد جي ارشاد موجب سندس ننڍو فرزند خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿيو. هن جي ولادت سنہ 1120هہ (1708ع) ۾ ٿي، ۽ سنہ 1213هہ (1800ع) ۾ هيءُ جهان ڇڏيائين. هو وڏو عالم، فاضل، عارف ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ديني فتويٰ کي حرف آخر سمجهيو ويندو هو. ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کانئس روحاني فيض پرايو. انهن مان سندس ڀائٽي، اسان جي عظيم شاعر حضرت سچل سرمست رحہ جو نالو سرفهرست آهي. حضرت سچل سرمست رحہ پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سندس روحاني مرتبي جي ساراهہ ڪئي آهي، ۽ پاڻ کي سندس مريد چاڻايو آهي. فرمائي ٿو:

مدح او از ما نمي گرد تمام، هرچہ گفتم آن بود بس و السلام.

(مثنوي راز نامہ)

ترجمو: هن جي تعريف، اسان کان پوري ٿي نٿي سگهي، جو ڪجهہ چيو اٿم، اهو اِتي پورو ٿيو. و السلام (مثنوي راز نامہ)

يڪروز بودم من بخدمت مصطفيٰ
سرورِ کونين آن خيرالورا
اين چنين فرمود ما را از کرم
جزه صفت پير عبدالحق ما
از گروه خاص او را کرده ام
جلوه فيضش بود هم جابجا
شان شوکت پير ما بالاتر است
همچو او کس نيست در عالم علا

"آشـــكارا" خـــاڪ پـــاي پيـــر بـــاش
تـــا شـــوي از دوســـــتيش بادشـــا.
(ديوان آشڪار، جلد اول، ص 38)

ترجمو: هڪ ڏينهن حضور پُرنور محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي حضور اقدس ۾ حاضر هوس تہ پنهي جهانن جو سردار، جيڪو سموري مخلوق ۾ چونڊيل ۽ پسنديده آهي، اُن حضور عليہ الصلواة والسلام جن وڏي شفقت ۽ مهربانيءَ سان حڪم فرمايو تہ "پنهنجي پير طريقت شيخ عبدالحق جي اجازت بغير، اسان جي حضور ۾ نہ اچ.

اسان، تنهنجي پير و مرشد کي، پنهنجي خصوصي ۽ پسنديده ماڻهن جي جماعت ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ان جو فيض هر هنڌ جاري ۽ ساري آهي."

اسان جي پير طريقت جو شان ۽ شوڪت نهايت بلند آهي، انهيءَ جهڙو وڏي رتبي وارو انسان، هن جهان ۾ ڪو بہ نہ آهي.

اي "آشڪار"! تون پنهنجي پير ۽ مرشد جي پيرن جي پٺي تي وڃ تہ جيئن اُن جي همراهي ۽ دوستيءَ سان بادشاهي جي رتبي تائين پهچي سگهين. (ديوان آشڪار، فارسي، ص 38)

درگاهہ جو سلسلو: حضرت خواجہ عبدالحق کي پنج فرزند ٿيا: قبول محمد اول، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد ۽ خداداد. سيئي اهلِ دل ۽ عارف ٿي گذريا آهن. سخي قبول محمد اول درگاهہ جو سجاده نشين ٿيو. ان جي ولادت 1181هہ (1767ع) ۾ ٿي، ۽ 1245هہ (1829ع) ۾ وفات ڪيائين. ان کي ڇهہ فرزند ٿيا: خواجہ نظر محمد، خواجہ محمد حافظ، خواجہ محمد سعيد، خواجہ سرور علي، خواجہ موجود علي ۽ خواجہ محمد غوث. سخي قبول محمد اول کان پوءِ هيٺيان بزرگ سجاده نشين ٿيا:

1. خواجہ نظر محمد (ولادت: 1201هہ ، وفات: 1252هہ /1786ع-1836ع)
2. خواجہ نجم الدين (ولادت: 1239هہ، وفات: 1272هہ/ 1823ع - 1855ع)
3. سخي قبول محمد ثاني (ولادت: 1261هہ، وفات: 1343هہ/1845ع - 1924ع)
4. خواجہ صاحبڏنو ثاني (ولادت: 1307هہ، وفات: 1350هہ/1889ع - 1931ع)
5. خواجہ قبول محمد ثالث (ولادت: 1332هہ، وفات: 1371هہ/ 1913ع - 1951ع)
6. خواجہ عبدالحق ثاني
7. قبول محمد ثالث

سچل سرمست رحہ جي سوانح

نالو: حضرت سچل سرمست رحہ جي جنم جو نالو عبدالوهاب هو. پر راست گوئي ۽ راست بازي جي ڪري "سچو"، "سچل" ۽ "سچيڏنو" سڏڻ لڳا. پوءِ انهيءَ ئي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌي، سرائڪي ۽ اردو شعر ۾ اهوئي نالو تخلص طور آندو اٿس. البتہ "فارسي مثنوين" ۽ "ديوان آشڪار" فارسي ۾ "آشڪار" تخلص ۽ ديوان خدائي ۾ "خدائي" تخلص آندو اٿس.

ولادت: حضرت سچل سائين، ميان صلاح الدين جو اڪيلو فرزند هو، جيڪو ميان صاحبڏني جو وڏو فرزند هو. سنہ 1152هہ (1739ع) ۾ سندس ولادت ٿي. هو اجا ڇهن سالن جو مس ٿيو، تہ سندس والد بزرگوار وفات ڪئي.

تعليم ۽ تربيت: جيئن تہ اجا ننڍڙو ئي هو، تہ سندس والد وفات ڪئي، انهيءَ ڪري سندس تعليم ۽ تربيت سندس ڏاڏي ميان صاحبڏني ۽ چاچي خواجہ عبدالحق جي زير نگراني ٿي، جيڪي اهل الله بہ هئا، تہ جيد عالم بہ.

اڳ ۾ اچي چڪو آهي، تہ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جن حضرت ميان صاحبڏني جي ملاقات لاءِ ڪهي درازن ۾ ايندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن روح رهاڻ لاءِ درازن ۾ آيا، تہ حضرت خواجہ صاحب کي چيائين، تہ پنهنجن صاحبزادن کي گهرايو، تہ انهن کي بہ ڏسون. جڏهن صاحبزادا آيا، ۽ حضرت سچل سائينءَ تي نظر پيس، تہ ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين: "اسان جيڪا ديگ چاڙهي آهي، ان جو ڍڪ هيءُ ڇوڪر لاهيندو." مطلب هيءُ هو، تہ هيءُ عارف اسرار الاهي عيان ڪندو. ٿيو بہ ائين. سچل سائينءَ جو ڪلام ان لاءِ شاهد آهي.

حضرت سچل سائينءَ روحاني تعليم سان گڏ ننڍپڻ ۾ ئي ديني تعليم بہ باقاعده حاصل ڪئي هئي. ننڍي هوندي ئي، درازا درگاهہ جي فيض جي چشمي مان فيضياب ٿيل، حافظ عبدالله قريشي صديقيءَ وٽ ڪيس ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويهاريو ويو، جيڪو پڻ وڏو عالم ۽ عارف الله هو. ٿوري ئي وقت ۾ قرآن مجيد حفظ ڪيائين، ۽ فارسي ۽ عربي جي مڪمل تعليم حاصل ڪيائين. علوم عقلي ۽ نقلي جي تڪميل پنهنجي چاچي ميان عبدالحق وٽ ڪيائين.

بيعت: حضرت سچل سرمست کي روحاني فيض بہ پنهنجي چاچي ميان عبدالحق کان حاصل ٿيو ۽ ان جو ئي دست بيعت مريد هو. ان وٽان ئي معرفت جون منزلون طئي ڪيائين. پنهنجي مرشد سان بي انتها محبت ۽ عقيدت هيس، جنهن جو اظهار پنهنجي شعر ۾ مختلف جاين تي ڪيو اٿس. مرشد جي اولاد جي بہ وڏي عزت ڪندو هو.

شادي: حضرت خواجہ عبدالحق پنهنجي نياڻي، حضرت سچل سرمست جي نڪاح ۾ ڏني. بي بي صاحبہ ٻہ سال حيات هئي، پر اولاد ڪونہ ٿيو.

شرع جي پابندي: سچل سائين شروعاتي زندگيءَ ۾ شريعت جي پوري پوري پابندي ڪندو هو ۽ نماز باجماعت پڙهندو هو. پر پوءِ جڏهن مستيءَ واري ڪيفيت مٿس طاري ٿي تہ استغراق جي حالت ۾ رهڻ لڳو.

صورت ۽ سيرت: مرحوم قاضي علي اڪبر درازي پنهنجي ڪتاب "دولهہ درازي" ۾ سچل سائينءَ جو حليہ مبارڪ ۽ لباس هن طرح بيان ڪيو آهي:

"سچل سرمست سائينءَ جو چهرو نوراني، صاف ۽ سفيد رنگ جو هو. خط و خال دلڪش، چشم آهو مثل، ليڪن پُرڪيف ۽ گيسو (وار) دراز (ڊگها) هوندا هئا، جن کي هو مٿي جي وچ تي چوٽو ڪري، ٻڌي ڇڏيندو هو. ليڪن جلال ۽ مستيءَ جي حالت ۾ جڏهن هو شعر چوندو هو، تہ سندس اهي دراز گيسو اُپا ٿي ويندا هئا. ريش مبارڪ (سونهاري) سفيد ۽ پريل هوندي هين. قد درميانو ۽ هٿ ۽ پير ننڍا، نازڪ ۽ نرم هوندا هُين. هميشه سفيد پيراهن (پهراڻ) پائيندو هو. اڇي ڪٿي يا چادر ڍڪيندو هو، ۽ سر تي سبز رنگ جو فقيراڻو ڪلاه پهريندو هو. مگر جڏهن سجاده نشين صاحب جي حڪم سان ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو، تہ انهيءَ تاج مٿان موگي رنگ جي خلافت جي دستار پهري نڪرندو هو. پيرن ۾ جُتي پائيندو هو، ۽ هٿ ۾ عصا کڻندو هو."

محترم قاضي صاحب، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو ذڪر هن طرح آندو آهي:

"اوائل ۾ وهٽ تي چڙهندو هو، پر پوءِ ڪنهن بہ وهٽ تي نہ چڙهيو. سندس خوراڪ بلڪل سادي هوندي هئي. لسيءَ ۾ ڳاڙها مرچ وجهي، ماني پوري ڪائيندو هو. رات جو جوئر جي ماني ٻڪريءَ جي کير سان ڪائيندو هو. شروع ۾ گوشت جو شوروو واپرائيندو هو، پر پوءِ اهو بہ ڪائڻ ڇڏي ڏنائين. اڪثر روزي ۾ گذاريندو هو.

منجهند جو آرام وقت ڪاٺ جي صندل تي يا ڌرتيءَ تي آرام ڪندو هو، مگر رات ساري الله جي تات ۾ گذاريندو هو. هميشه فڪر ۽ استغراق ۾ هوندو هو. سندس اک سدائين آلي هوندي هئي، گويا سورن جو سمنڊ سندس سيني ۾ سمايل هوندو هو. "بي درد، نامرد" سندس مشهور مقولو آهي."

ان مان معلوم ٿيندو ته سچل سرمست رحه سائين هميشه ذڪر ۽ فڪر ۾ محو هوندو هو، ۽ سادگي، سنجيدگي، نهنائي، صبر، تحمل ۽ فياضي سندس خاص خصوصيتون هيون. ايتريقدر رحمدل هو جو نه ڪڏهن شڪار ڪيائين، ۽ نه عمر ڀر ڪنهن جانور کي ذبح ڪيائين. نشيدار شين کان به دور رهيو. جيتوڻيڪ دنيوي ڌنڌن سان دلچسپي ڪانه هيس، ان هوندي به پنهنجي چاچي ميان عبدالحق توڙي ان جي فرزند سخي قبول محمد اول جي خلافت جو حق پورو ادا ڪيائين. بالڪن جي معرفت "درازي درگاهه" جو انتظام هلائيندو هو. مرشدن پاران شادي، غمي ۽ ٻين ڪمن ڪارين سان هيڏانهن هوڏانهن ويندو هو. مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سان سٺا تعلقات هيس. ڪنهن سائل جي مدد لاءِ مرشد جي چوڻ تي مير صاحبن جي ڪچهريءَ ۾ به ويو هو. راڻيپور، گنبٽ، کُهڙا، پير ڳوٺ ۽ ٻين درگاهن جي بزرگن سان محبت ڀريو ناتو هيس. مرشدن جي ڪمن ڪارين سان سکر روهڙي، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جو سفر به ڪيائين.

طالب: سچل سائين دست بيعت مريد ڪونه ڪيو. جيڪو به وٽس ايندو هو، ته ان کي مرشدن ڏانهن موڪليندو هو. مرشدن جو وري دستور اهو هو، ته روحانيت جي طالبن کي ذڪر ڏئي، تربيت لاءِ سچل سرمست رحه ڏانهن اماڻيندا هئا. اهڙن طالبن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن:

1. فقير نانڪ يوسف اڳڙن وارو 2. فقير محمد صالح قادري لاڙڪاڻي وارو 3. فقير محمد صلاح دونهين وارو 4. فقير گهرام جتوئي 5. فقير شير خان پنيرو 6. جانو فقير شڪارپوري 7. سيد خير شاهه 8. سيد پير شاهه 9. حاجي عثمان چاڪي لاڙڪاڻو 10. سيد حسن شاهه 11. فقير محمد صديق 12. فقير شير علي 13. حيدر شاهه.

وفات: سنڌ جي هن سرمست شاعر، سنڌ جي سرزمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ توحيد جو پيغام پهچائي، روحانيت جي سڳنڌ ۽ سرهاڻ سان سرهو ڪري،

ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي معرفت جي رنگ ۾ ريٽو ڪري، تاريخ 14 رمضان سنه 1242هه (1827ع) تي وصال ڪيو. انهيءَ تاريخ تي هر سال سندس درگاهه تي ميلو لڳندو آهي ۽ ڪيترائي پيار جا پانڌيئڙا ڪٿان ڪٿان کهي اچي، سڪ جو سلام پريندا آهن. سنڌ جي باڪمال صوفي شاعر حضرت قادر بخش بيدل سندس وفات جون تاريخون سنڌي ۽ فارسي شعر ۾ چيون آهن. اُهي هت ڏجن ٿيون:

ڪافي

عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو،
مست سالڪ شهه سچو عاشق اتي اظهار هو.

1. برهه جي برسات جو تنهن وير تي وسڪار هو،
ظاهر ۽ باطن تنهين وٽ درد جو ڏڌڪار هو.

2. وجد وحدت جو سدا خاصو تنهين خمار هو،
مرد سو منصور وانگر عشق جو اوتار هو.

3. منجهه سخن ان جي الوهيت سندو آثار هو،
جنگ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو.

4. پانهنجي زائي پرين نَوي ورهه نروار هو،
پوءِ وصل جي موج ماڻي، ذوق ڪان ذخار هو.

5. سن ٻارنهن سؤ ٻائيتاليهه ۾ تيار هو،
چوڏهين رمضان جي هادي اهو هسوار هو.

6. قربدارن جي ڪٽڪ ۾ مرد منصبدار هو،
در تنهين داتا جي "بيدل" پرت جو پينار هو.

قطعه تاريخ فارسي

چون سالک سچو زين طلسم مجاز
سوي آشيان رفت چون شاهباز
زهي صاحب وجد منصور وقت
که بي مثل بوده به سوز و گداز
به هنگام سر جوشي حالتش

نگاهش همي بود طالب نواز
بہ نيمر التفاتي كز و يا فتنند
بہ يک لحظہ طَي گشتہ راه دراز
زِ هر دوجهان دست شُست آن کسي
کہ شد محرمِ راز آن عشق باز
چون شد جان او عازم وصل اصل
شنيد ارجعي باهزار عز و ناز
دلم جُست سال و صالش ز جان
بگفتا کہ دريائِ زِ خار راز

1242ھ

ترجمو: اي "سچو!؟" جڏهن سالک، هن ظاهري ڪرشمہ ساز دنيا مان شهباز جي مثل، پنهنجي آشيانہ ڏانهن ويو تہ، اهو عشق و محبت جي وقت جو منصور، صاحب آفرين، سوز ۽ گداز ۾ بي مثل هو.

مستيءَ جي وقت، سندس نگاهہ جي حالت بہ محبت جي طلب رکندڙن لاءِ مشفقانہ هئي. ٿوري توجہ ڏيندڙ بہ هڪ لحظي ۾، سلوڪ جي وڏي راهہ پارڪري، وڃي پهتا.

انهيءَ جي نگاهہ سبب، جنهن بہ ٻنهي جهانن کان پاڻ آجو ڪيو، سو انهيءَ عاشق جو رازدان بنيو.

جڏهن، سندس جان، اصل سان واصل ٿيڻ جو عزم ڪيو تہ، هزار عزت و احترام ۽ لطف سان (غيبي آواز) ٻڌائين تہ: "بيشڪ موٽي اچ".

منهنجي دل، سندس وفات جي سال جي ڳولا جانِ سان ڪئي، چيائين تہ: "درياي زَخَار راز".

1242ھ

يعني: "مو جون هٽندڙ، سمنڊ جو راز".

در بيعنائي ازل تر كيد شد مخروج عشق
كف ز درياي محبت كرد بيرون موج عشق
از خدا بودي صديق و پيش احمد شد سچو

از علـي صـادق يقيـن و پيشـوا مخـروج عشـق
سـال او را منشـيءِ بـر لـوح تقديـر ايـن نوشـت
بـود مـه بـرج هـديٰ و آفتـاب اوج عشـق

1242هه

ترجمو: ازل جي وعدي (عهد و پيمان) ڪري، عشق جي راهه نمودار ٿي، محبت جي سمنڊ جي گجي، عشق جي وِير سان ٻاهر نڪتي.

خداوند تعاليٰ جي لطف ۽ مهر سان، "سچو" حضورﷺ جن جي حضور ۾ ۽ حضرت علي عليہ السلام جيڪو بيشڪ صادق ۽ عشق جي ظهور جو پيشوا آهي، حاضر ٿيس. تقدير جي ڦرهيءَ تي لکندڙ، هن جو هيءُ لکيو: "بود مه برج هديٰ و آفتاب اوج عشق"

1242هه

يعني: "هدايت جي برج جو چنڊ ۽ عشق جو بلند ترين سج هو."

تاريخي پس منظر: سچل سائين ارڙهين صدي، ۽ اڻويهين صديءَ جي پهرين چئن ڏهاڪن ۾ زندگي گذاري. انهيءَ زماني ۾ سنڌ وڏا لاها چاڙها ڏٺا، جن سنڌ جي سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ علمي حالتن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

جنهن سال 1739ع ۾ حضرت سچل سائينءَ جي ولادت ٿي، ان سال نادر شاهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ وڏي تباهي مچائي. نه فقط تمام گهڻو مالي ۽ جاني نقصان ٿيو، پر وڏي علمي ذخيري تان به سنڌين کي هٿ ڌوئڻا پيا. هن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي ڪري "گهوڙا ڙي گهوڙا" ۽ "نادر ٿو اچي" جهڙيون چوڻيون رواج ۾ آيون. سچل سائين 15 سالن جو هو، ته احمد شاهه ابداليءَ سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ مغل پرڳڻو پنهنجي قبضي ۾ رکيو. ان پرڳڻي جون حدون اتر ۾ بلوچستان جي شهر روجهاڻ کان مدئجيءَ تائين هيون. اهڙيءَ طرح ان ۾ موجوده شڪارپور، شڪارپور ضلعي جو حصو ۽ بلوچستان جو ڪجهه حصو اچي ٿي ويا.

سنه 1762ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو، جنهن کي احمد شاهه ابداليءَ "شاهه وردي خان" جو خطاب ڏنو. سنه 1763ع ۾ هن ڪڇ فتح ڪيو. ان کان پوءِ هن حيدرآباد جو شهر ٻڌرائي، ان کي سنڌ جي گادي بنايو. احمد شاهه ابداليءَ، ديره جات جو سمورو علائقو ميان غلام شاهه

جي قبضي ۾ ڏنو. هيءُ علائقو ٽن سون ميلن تي پکڙيل آهي، ۽ هينئر پنجاب ۾ آهي. سنہ 1768ع ۾ هن علائقي جي "ناهرا" قوم بغاوت ڪئي، جنهن کي مير بهرام خان، ميان جي طرفان شڪست ڏني.

ميان غلام شاهہ يوروپي واپارين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. هو سنڌ مان ڪپڙو، قلمي شورو ۽ نير خريد ڪري ڏيساور ڏانهن موڪليندا هئا. سنہ 1772ع ۾ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سنڌ اندر گهڻي قدر امن امان رهيو، ۽ سنڌ حڪومت جون حدون ديره جات، ڪڇ ۽ بلوچستان جي ڪجهہ حصي تائين پکڙيل هيون. هنر ۽ واپار جي ترقي ٿي، ۽ سنڌ جو مال ڏورانهن ڏيهن تائين پهتو. آبپاشيءَ جا طريقا سڌريا ۽ زرعي پيداوار وڌي. مطلب تہ سنڌ جا ماڻهو سکيا ۽ آسودا رهيا، ۽ صلح سانت سان زندگي گذاريائون. اهوئي سبب آهي، جو ان زماني کي ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو چيو وڃي ٿو.

ان کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد سرفراز (ڪلهوڙو) تخت نشين ٿيو. ان وقت حضرت سچل سرمست رحہ جي عمر 32 سال هئي. ميان سرفراز سنڌ جو ڪامياب حڪمران ثابت نہ ٿيو.

ان زماني ۾ فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿ ۾ هيون. هن ٽالپرن سان اچائي ڪئي (اُنهن کي تنگ ڪيو ۽ ستايو). مير بهرام خان کي دربار ۾ ماريائين، ۽ ان جو پٽ مير صوبدار خان وري ميان محمد سرفراز جي ماڻهن سان وڙهندي مارجي ويو. هيءُ واقعو سنہ 1774ع ۾ ٿيو. انهيءَ ڪري ٽالپرن سندس خلاف بغاوت ڪئي، ۽ سنہ 1775ع ۾ کيس تخت تان لاهي حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ڪيائون.

ان کان پوءِ ميان غلام نبي، ميان صادق علي ۽ ميان عبدالنبي کي هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويهاريائون. ميان عبدالنبي هڪ ظالم حڪمران ثابت ٿيو. هنن ميان محمد سرفراز کي مارائي ڇڏيو، ۽ ٽالپرن جي بہ پويان پيو. آخر سنہ 1783ع ۾ مير فتح علي خان کيس شڪست ڏئي، سنڌ ۾ ٽالپرن جي حڪومت قائم ڪئي.

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ زرعي پيداوار وڌي، ڇاڪاڻ تہ هنن کي زراعت سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. هنن زرعي پيداوار کي وڌائڻ ۽ سڌارڻ لاءِ وڏيون ڪوششون ورتيون. انهيءَ مقصد لاءِ ڪيترائي واهہ کوٽايائون. مسٽر

ڊيل هوسٹ، ڪلهوڙن جي ڪوٺايل واهن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن طرح آهن:

"پراڻ، نارو، اڙل، ڦليلي، گوني، پڇارو، گانگرو، لڪي، سيتا، بگهاڙ، داديجي، گهاڙ، امرڪس ۽ نور واهه."

آبپاشيءَ جي طريقن کي سڌارڻ سان گڏ نوان شهر بہ آباد ڪيائون، جهڙوڪ: حيدرآباد، مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (نزديڪ هالا). ميان غلام شاهه "شاهه بندر" نالي بندر تعمير ڪرايو ۽ "پراڻ" کي موريءَ جو بند ٻڌرايو، انهيءَ ڪري ٿر جي آبادي ۾ واڌارو آيو.

سنہ 1775ع کان سنہ 1783ع تائين ڪلهوڙن ۽ ميرن جي ڇڪتاڻ ۽ لڙاين جي ڪري سنڌ کي وڏو نقصان پهتو. سنہ 1780ع ۾ وڏو ڦورو مدد خان پٺاڻ سنڌ تي ڪاهي آيو. ۽ اتر کان هيٺ بدين تائين ڪيترائي ڳوٺ ۽ شهر ناس ڪري ڇڏيائين. جوڻ ۽ فتح باغ جهڙا وسندڙ شهر ويران ٿي ويا. ۽ ڪيترائي سرسبز باغ ۽ آباديون ناس ٿي ويون. انهن حالتن ڪري واپار بند ٿي ويو، صنعت ۽ حرفت کي ڌڪ لڳو، پيداوار ۾ ڪمي اچي ويئي، ۽ ملڪ ڏڪر ۾ تباهه ٿي ويو.

ٽالپرن، سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ حالتن کي بهتر بنائڻ لاءِ وڏي ڪوشش ورتي. ميان نور محمد خان جي آخري ڏينهن ۾ قلات جي بيگلر بيگي ڪراچيءَ جي مياڻيءَ تي قبضو ڪيو هو. ٽالپرن ڪراچيءَ تي ٻيهر قبضو ڪيو. ان کان سواءِ شڪارپور وارو علائقو، جيڪو افغانن جي قبضي ۾ هو، پنهنجي قبضي هيٺ آنڌائون. عمر ڪوٽ واري علائقي تي بہ جوڌپور جو راجا قبضو ڪري ويو، اهو علائقو بہ فتح ڪري، سنڌ جي حيثيت بحال ڪيائون. نہ فقط ايترو، پر بهاولپور جي حاڪم کان سبزل ڪوٽ وارو علائقو هٿ ڪري، سنڌ جي حدن ۾ شامل ڪيائون. هوڏانهن مزارجه علائقو بروهين کان کسي، سنڌ سان ملايائون. انهيءَ ڪري راڄنپور تائين ٽالپر حڪومت قائم ٿي وئي. مزارين ۽ بليدن جو تعاون حاصل ڪري ٽالپرن پنهنجي حڪومت ديره جات تائين مضبوط ڪئي، انهيءَ ڪري سنڌ جون حدون اتر ۾ راڄنپور کان ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ۽ اوير ۾ راجپوتانا کان ڪيرٿر تائين قائم ٿي ويون.

سنڌ جو پهريون ٽالپر حڪمران مير فتح علي خان هو. ملڪ جي فلاح ۽ بهبود لاءِ هن پنهنجي ٽن ڀائرن: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽

مير مراد علي خان کي پاڻ سان حڪومت ۾ شامل ڪري چوياري قائم ڪئي. سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو: (1) پهريون حصو حيدرآباد وارو، جنهن جون حدون ڪراچيءَ کان سيوهڻ ۽ ٽنڊوالهيار کان ڪيرٿر تائين هيون. تر به هن حصي ۾ هو. مير فتح علي خان پنهنجي چوياري سان هن حصي جو حڪمران بنيو. هيءَ "شهداداڻي" سرڪار سڏي وئي. (2) ٻيو حصو شاهه بندر کان ڇوڙ تائين هو. ان جو پهريون تخت گاهه ونگي ۾ "ڪيٽي" هو. هيءُ علائقو مير ٺاري خان کي ڏنو ويو. سنه 1806ع ۾ مير ٺاري خان ميرپورخاص شهر تعمير ڪرائي ان کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو. هيءَ "مانڪاڻي" سرڪار سڏي وئي. (3) ٽيون حصو اتر ۾ هو، جنهن جون حدون تر ۽ موري کان اوٻاوڙي، روجهاڻ ۽ سيوهڻ تائين هيون. هي علائقو مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. ان جو تخت گاهه "خيرپور" کي بنايو ويو. هيءَ "سهراباڻي" سرڪار سڏبي هئي.

اسان جي شاعر يعني حضرت سچل سرمستؒ جو ڳوٺ خيرپور واري حصي ۾ هو، ۽ خيرپور جا حڪمران مير سندس معتقد هئا. سنڌ جي وڏي حصي تي جيتوڻيڪ حيدرآبادي حاڪمن جو قبضو هو، ان هوندي به اتر سنڌ جو سمورو علائقو مير سهراب خان جي قبضي ۾ هو. هو سخي، رحمدل ۽ ڪيترين ئي خوبين جو مالڪ هو. سندس ڏينهن ۾ ملڪ ۾ امن امان رهيو، ۽ هر طرح خوشحال ۽ آباد هو. هو حضرت سچل سرمستؒ جو همعصر ۽ معتقد هو. هن سنه 1830ع ۾ وفات ڪئي. ان کان پوءِ سندس پٽ مير رستم خان تخت نشين ٿيو.

جيتوڻيڪ ميرن ملڪ جي سرحدن جي حفاظت ۽ امن امان قائم رکڻ لاءِ وسان ڪين ٿي گهٽايو، ان هوندي به چوڌاري وڏي گڙ ٻڙ هئي. فرنگي شرارتون هندستان کي پنهنجو شڪار بنائي چڪيون هيون، ۽ هينئر سنڌ ۾ پنهنجو چار پکيڙي رهيون هيون. هوڏانهن پنجاب جو حاڪم رنجيت سنگهه سنڌ تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. هو شاهه شجاع ۽ انگريزن جي اتحاد ٽلاٽه ۾ شامل هو.

راجپوتن ۽ دائودپوٽن به ڪٺونس ڪرڻ شروع ڪئي، پر ميرن دليري، بهادري ۽ جرئت سان سيني سان منهن ڏنو.

علمي ۽ ادبي ماحول

حضرت سچل سرمست رحه جي زماني ۾، سنڌ ۾ ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر موجود هئا. سندس وڏن معاصرن، بزرگن ۽ عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي(وفات: 1760ع)، مخدوم محمد معين ٺٽوي، حاجي شاهه فقير الله علوي، مير علي شير قانع ٺٽوي. مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم عبدالرحمان ڪهڙن وارو وغيره. سندس ڪيترن ئي وڏن معاصرن ۾ فارسيءَ جي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: محمد پناهه رجا، غلام علي مداح، شيوڪ رام عُطارد ۽ مير جان الله شاهه رضوي وغيره.

سچل سائينءَ جي وڏن معاصرن ۾ ڪيترن سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن الف اشباع جي نظم ۾ ڪتاب به لکيا ته وائي، ڪافي ۽ بيت جي صنفن ۾ به پنهنجا جذبات ۽ احساسات بيان ڪيا. انهن شاعرن مان شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ميان صاحبڏنو فاروقي، سلطان الاولياءُ خواجه محمد زمان رحه لنواري وارو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ۽ روحل فقير جا نالا قابل ذڪر آهن.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تعليمي درسگاهه موجود هئا. خاص طرح سان ڇهه وڏا علمي مرڪز هئا، جهڙوڪ: سيوهڻ، ٺٽو (ٺلٽيءَ جي پرسان)، کهڙا، مٽياري، مهڙ (ولهار، عمرڪوٽ جي پرسان) ۽ چوٽياريون. اتي جي مدرسن کي سنڌ جا ٽالپر حڪمران وڏي مالي مدد ڪندا هئا. ان کان سواءِ مالدار ماڻهو به پنهنجو مال ۽ ملڪيتون مدرسن جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا. پڙهائيندڙ عالمن کي چڱي پگهار ملندي هئي ۽ معاشري ۾ انهن جو وڏو مان هوندو هو. ان زماني جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن مان، هنن بزرگن جا نالا قابل ذڪر آهن:

مخدوم محمد عارف سيوستاني (وفات: 1809ع)، مخدوم عبدالواحد سيوستاني (وفات: 1809ع)، شيخ محمد عابد انصاري(وفات: 1841ع)، مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي (وفات: 1810ع)، پير محمد راشد روضي ڌڻي (وفات: 1818ع)، پير صبغت الله شاهه (وفات: 1831ع)، مولانا عبدالحڪيم ڪنڊوي (وفات: 1838ع)، مخدوم محمد حسن سيوهاڻي (وفات: 1805ع)، خواجه گل محمد لنواري وارو (وفات: 1803ع)، خواجه محمد زمان دوم لنواري وارو (وفات: 1831ع)، خليفو محمود ڪڙئي وارو (وفات: 1852ع)،

قاضي احمد علي سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا عبدالرحمان سنڌي لکنوي (وفات: 1829ع)، قاضي محمد عاقل سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا محمد علي سنڌي (وفات: 1837ع)، مفتي محمد بيرائي، نزديڪ قنبر ضلعو لاڙڪاڻو (وفات: 1856ع)، مولانا محمد ڪامل ڪٽباري (وفات: 1824ع)، مولانا محمد حيات ڪٽباري (وفات: 1839ع)، مخدوم محمد عاقل کهڙن وارو (وفات: 1816)، مخدوم ضياءَ الدين کهڙن وارو، سيد عبدالخالق جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1790ع)، سيد محمد عابد ثاني جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1799ع)، سيد فيض الله شاهه جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1831ع)، مُلا صاحبڏنو شڪارپوري (وفات: 1834ع)، ملا اويس شڪارپوري، محمد عارف صنعت شڪارپوري (وفات: 1850ع)، مير فخر الدين علوي شڪارپورري (وفات: 1854ع)، مخدوم عبدالله نٽوي (وفات: 1810ع)، قاضي احمد دمائي (وفات: 1817ع)، قاضي محمد حسين ثاني نٽوي (وفات: 1834ع)، مخدوم محمد اسماعيل وسين وارو (وفات: 1834ع) ڪان اڳ)، قاضي محمد شڪارپوري، مخدوم محمد عارف سنائي (وفات: 1807ع ڪان پوءِ)، مخدوم عبدالڪريم نٽوي (وفات: 1855ع)، صوفي سيد عبدالوهاب جيلاني (وفات: 1800ع ڪان پوءِ)، مولانا محمد عيسيٰ چوهڙپوري، ضلعو لاڙڪاڻو، مخدوم عثمان متعلوي (وفات: 1804ع)، خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري (وفات: 1856ع) ۽ پير سيد محمد ياسين جهنڊي وارو (وفات: 1858ع).

سچل سائينءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ ڪيترائي فارسي شاعر به موجود هئا، جهڙوڪ: سيد ثابت علي شاهه (وفات: 1810ع)، سيد عظيم الدين عظيم نٽوي (وفات: 1823ع)، مير غلام علي مائل (وفات: 1835ع)، مير ڪرم علي خان "ڪرم" (وفات: 1828ع)، منشي صاحبراءِ "آزاد"، نواب ولي محمد خان لغاري (وفات: 1832ع)، آخوند محمد قاسم، دلپتراءِ دلپت (ديهانت: 1841ع ذاري)، ملا صاحبڏنو (وفات: 1834ع)، اميد علي "سها"، محمد عارف "صنعت"، آخوند محمد بچل انور، مخدوم محمد صالح وزير آبادي وغيره.

سچل سائينءَ جي همعصرن ۾ سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن شعر جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي. انهن شاعرن مان سيد ثابت علي شاهه، پير محمد راشد روضي ڌڻي، ملا صاحبڏنو، دلپت، سامي،

صديق فقير سومرو، دريا خان، فتح فقير، خليفو نبي بخش ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن زماني ۾ آخوند عزيز الله (وفات: 1824ع)، سنڌي زبان ۾ قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو ڪيو. سنڌي زبان ۽ ادب جي اها خوشبختي آهي، جو ان جي نثر جي شروعات قرآن مجيد جي ترجمي سان ٿي.

ادبي جائزو: هن دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب وڏي ترقي ڪئي. هن دؤر جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

1. هن دور ۾ ڪافيءَ ۾ وڏي پختگي آئي ۽ منجهس دلڪشي ۽ رنگيني آئي. گهاڙيٽن جا ڪيترائي نمونا مروج ٿيا ۽ فن توڙي فڪر ۾ وڏي وسعت آئي. ڪافيءَ کي عروج تي پهچائڻ وارو حضرت سچل سرمست رحہ آهي، پر ٻين ڪيترن شاعرن ڪافيون چيون، جهڙوڪ: دلپت، مير رستم خان، مير عالي خان، مير مبارڪ خان، فتح فقير، مراد فقير، صديق فقير سومرو وغيره.

2. هن دؤر جي شاعرن جي شعر ۾ فارسي ۽ عربي لفظ ڪجهہ قدر گهڻا ملن ٿا. سيد ثابت علي شاهہ جي مرثين ۾ فارسي ترڪيبن جا سهڻا مثال ملن ٿا.

3. هن دؤر ۾ غزل ڪجهہ اڳتي وڌيو. ڪيترن شاعرن جي غزل جا نمونا ملن ٿا. انهن مان حضرت سچل سرمست رحہ، سيد ثابت علي شاهہ، خليفي ڪرم الله، مير نصير خان ۽ مير حسين علي خان جا نالا قابل ذڪر آهن.

4. علم عروض جي ٻين صنفن جهڙوڪ: مرثيہ، سلام، مسدس، مخمس، مثنوي ۽ رباعي جو رواج پيو.

5. هن دور ۾ منظوم قصہ گوئيءَ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ حفيظ تيوٽي جو "مومل راڻو" ۽ خليفي عبدالله جو "ليليٰ مجنون" شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

6. الف اشباع جي نظم ۾ بہ ڪجهہ ڪتاب لکيا ويا. ان قسم جو شعر سيد خير شاهہ، پير محمد اشرف ۽ مولوي ولي محمد وغيره چيو.

7. مولود جي صنف، هن دور ۾ وڏي ترقي ڪئي. ڪيترن ئي شاعرن مولود چيا، جن مان ملا صاحبڏني، فتح فقير، خليفي ڪرم الله ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

8. مداح ۽ مناجات بہ وڏي ترقي ڪئي. اهڙي نموني جو شعر ملا صاحبڏني، صدر الدين چارڻ، حمل خان لغاري، فتح فقير، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ (قنبر وارو) چيو.

9. هَجو گوئيءَ جو رواج بہ هن دور ۾ پيو. سيد خير شاھ ۽ سيد ثابت علي شاھ هڪبئي جي هجو لکي.

10. رزميہ شاعريءَ جا بہ سنا نمونا ملن ٿا. هن قسم جا مثال خليفي نبي بخش لغاري جي سر ڪيڏاري، حضرت سچل سرمست رحہ ۽ سيد ثابت علي شاھ جي مرثين ۽ سيد حيدر شاھ جي جنگنامن ۾ ملن ٿا.

11. خليفو نبي بخش پهريون شاعر آهي، جنهن سُر ڪيڏاري کي قومي شاعريءَ جي اظهار جو ذريعو بنايو. سندس شعر ۾ قومي جوش ۽ جذبو آهي ۽ سنڌ جي سورهين جي ساراھ آهي.

12. ٽيھ اکري جو رواج اڳ ۾ بہ هو، پر هن دور ۾ هن صنف جا بلند پايہ شاعر ٿيا، جهڙوڪ: ملا صاحبڏنو، خليفو نبي بخش، حمل خان لغاري، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ.

13. حضرت سچل سرمست جي شاعريءَ ۾ ڪيترين نين صنفن بہ ملن ٿيون، جن ۾ پهريون ڀيرو سچل سائين پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. انهن صنفن جا نالا آهن: جهولڻو، جهولڻو ڪافي، گهڙولي، ڏوهيڙا، ڪلام، مسلسل بيت ۽ مسلسل دوها وغيره. انهن جو فني تعارف هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

14. هن دؤر ۾ هندو شاعرن جو شعر بہ مليو ٿو. سامي جي سلوڪن سان گڏ دلپت ۽ سندس گرو آسرداس "آسو" جو شعر بہ مليو آهي.

15. هن دؤر ۾ پهريون ڀيرو نثر جو نمونو مليو ٿو. اهو پهريون نثر آهي، آخوند عزيز الله جو قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو.

فقراهي درگاهون

انهن ڏينهن ۾ سڄيءَ سنڌ خصوصاً "درازن" جي پسگردائيءَ ۾ فقراهي خانقاهون هيون، جتي معرفت جي مَـي جي ونڊ ورڇ ٿي رهي هئي ۽ روحاني فيض جي پالوت ٿي رهي هئي. انهن، پسگردائيءَ وارين درگاهن جو مختصر تفصيل هن ريت آهي:

1. **گنبت ۽ راڻيپور:** هتي ابراهيم شاھ ۽ صالح شاھ قادري جون درگاهون هيون.

2. **کهڙا:** هتي محمد ذاڪر ۽ رازق ڏنو فقير وڪر وهائي رهيا هئا، جيڪي اصل ۾ درازن جا طالب هئا.

3. **هڱور جا:** هتي سيد محمد عطا ولد سڪيل شاهه دونهي دڪايو ويٺو هو.

4. **دونهين:** هتي سيد ابراهيم شاهه سلوڪ جي سڱنڊ پڪيڙي رهيو هو.

5. **ڪندڙي:** هتي روحل فقير جا فرزند: شاهو فقير، غلام علي فقير، خدا بخش فقير ۽ دريا خان فقير طالبن جي تربيت ڪري رهيا هئا.

6. **روهڙي:** سيد جان الله شاهه رضوي ثاني برهه جي بازار لڳايو ويٺو هو.

7. **پير ڳوٺ:** هتي پير محمد راشد روضي ڌڻي طالبن کي حق جي راهه ڏسي رهيو هو.

انهن سڀني درگاهن سان درازن جي درگاهه جو سهڻو سلوڪ هو.

ٻيا فاروقي شاعر

درازي درويشن ۾ قديم زماني کان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن جو ڪلهوڙن توڙي ٽالپرن جي دؤر ۾ وڏو مان ۽ مرتبو هو. هن خاندان جي فارسي شاعرن مان پهريائين "ذوقي" ۽ "حقيري" جا نالا ملن ٿا. انهن جي شعر جو نمونو مليو آهي، پر وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. حضرت سچل سرمست به کين "ديوان آشڪار" ۾ ياد ڪيو آهي:

"بسي شاعر نهان شد آشڪارا، ڪجا ذوقي ڪجا رفته حقيري"

انهن کان سواءِ ٻين شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: آخوند عبدالقوي تخلص "طالع" يا "قوي طالع"، خواجه محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو، ميان عبدالحق، سخي قبول محمد اول، محمد حيات "حاتم"، گل محمد، عبدالهادي، محمد صالح، باغ علي، محمد نشان، خوش محمد، آخوند خان محمد ۽ نور علي، ميان صاحبڏني جي هڪ ڪافي نموني طور هت ڏجي ٿي:

ووڙيان ڇو وٺڪار، جيڏيون آهي جيءَ ۾.

1. صحيح سڄاتم سرتيون، دل ۾ آ دلدار.
2. ڪاڪيون آهي قلوب ۾، ڪيچ ڌڻي ڪوهيار.
3. ناحق وندر ڇو وڃان، پاڪر ۾ پوتار.
4. ونحن اَقرب اوڏڙو، لڌم لون يار.
5. ساهئون اوڏو سپرين، ڪوهه پڇان ٻيو پار.
6. صاحبڏني سمجهيو، تن اندر تڪرار.

درازي درگاهہ جي طالبن مان بہ ڪيترائي شاعر ٿـي گذريا آهن، جن پنهنجي شعر جي ذريعي صوفيانہ خيالن جو اظهار ڪيو. انهن مان محمد چنيهہ اُچڻ، فقير نانڪ يوسف، غلام حيدر شر، فقير محمد ◌ الح، گهرام فقير، سيد خير شاهہ، فقير عبدالرحمان پناڻ، ايسر فقير، آغا غلام نبي صوفي، سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي ۽ قاضي علي اڪبر درازيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

سچل سرمست جون تصنيفون

فارسي تصنيفون: فارسي شعر ۾ سندس هيٺيون تصنيفون مليون آهن:

ديوان آشڪار: هيءَ ديوان پهريون ڀيرو مير علي مراد خان ٽالپر والي رياست خيرپور، نولڪشور پريس مان ڇپائي شايع ڪيو. ان کان پوءِ آغا غلام نبي صوفي مرحوم، ولبداس گاجرا جي مالي مدد سان ڇپائي شايع ڪيو. ٽيون ڀيرو لالا مڪند لعل صاحب ڇپايو.

ديوان خدائي: هن ديوان ۾ "خدائي" تخلص آندو ويو آهي. هن جا فقط نَوَ غزل ملي سگهيا آهن، جيڪي محترم قاضي علي اڪبر صاحب مثنوي "راز نامہ" سان گڏ شايع ڪيا آهن.

مثنويون: حضرت سچل سائينءَ تصوف جي تعليم ڏيڻ لاءِ فارسي ۾ ڪيترين ئي مثنويون لکيون آهن، جن ۾ وحدت الوجود جو فڪر دليلن ۽ مثالن سان سمجهايو ويو آهي. اهي مثنويون محترم قاضي علي اڪبر درازي سنڌيءَ ۽ اردو ترجمن سان ڇپائي شايع ڪيون آهن. ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم انهن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. انهن مثنوين جا نالا هي آهن:

رهبر نامہ، وحدت نامہ، تار نامہ، عشق نامہ، درد نامہ، گداز نامہ، راز نامہ ۽ وصلت نامہ.

نڪتہ تصوف: هي فارسي نثر ۾ هڪ تحرير آهي، جنهن ۾ طالب کي سلوڪ جي راهہ جي تلقين ڪيل آهي. محترم قاضي صاحب اها تحرير هڪ قلمي ڪتاب تان نقل ڪري، پنهنجي اردو ڪتاب "سچل سرمست - شاعر هفت زبان" ۾ ڏني آهي.

فارسي شاعريءَ جو جائزو: حضرت سچل سرمست فارسي زبان جو پُرگو ۽ بلند پايہ شاعر آهي. سندس فارسي شعر جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هن ڪُليات عطار، ديوان شمس تبريز، مثنوي مولانا روم، ديوان احمد جام زندهہ پيل ۽ آثار جامي جو گهرو مطالعو ڪيو هو. عطار لاءِ عقيدت جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

اي صبا باما حقيقت شهر نيشاپور ڪن
ميڪنم قربان بران خاڪ زمين اين جان و تن

خــواه از عطــار گــان محــب در پيــر مغــان اســت
از ولـــي الله دعـــا اي "آشـــكارا" خويشـــتن[1]

ترجمو: اي صبح جي ٿڌڙي هير! اسان کي نيشاپور شهر جي حقيقت ٻڌاءِ، آئون، انهيءَ سرزمين جي پاڪ مٽيءَ تي پنهنجو جسم ۽ جان قربان ڪريان ٿو. اي "آشڪار"! پنهنجي لاءِ، انهيءَ ولي الله، خواجہ عطار کان دعا طلب ڪر، جيڪو پيار ۽ محبت وارو ۽ پيرِ مُغان بہ آهي.

حضرت خواجہ احمد جام زنده پيل جو ذڪر هن طرح آندو اٿس:

مــن شــدم عاشــق بنــام آشــفتگان،
ره، رفيق خواجہ احمد جام ماسـت.[2]

ترجمو: آئون تہ عاشقن جي نالي تي بہ عاشق آهيان ۽ انهيءَ نسبت جي ڪري، اسان جو دوست ۽ (سلوڪ جي) راهہ جو رفيق خواجہ احمد جام آهي.

سندس فارسي شعر ۾ هر هنڌ "همہ اوست" جو نظريو ڪارفرما آهي. ڪيترين ئي جاين تي مستي، بيخودي ۽ استغراق واري حالت ۾ "اناالحق" جو نعرو هنيو اٿس. سندس رڳ رڳ مان اهائي تنوار ٿي آئي:

الفار ني في الله و الباقي بهي - من نيستم والله بالله من نيستم

شفيع احمد علوي مرحوم، سچل سائينءَ جي "ديوان آشڪار" بابت صحيح لکيو آهي تہ:

"ديوان آشڪار" سچو شاعر جي جذبۂ مستي، سوز و گداز، رقت، وجداني ذوق، فنا، عبوديت، استغراق، تجليات معرفت، ذوق فنا في الوجود سان لبريز ۽ معمور آهي. ان جي سمجهڻ ۽ سندس باريڪين، رمزن ۽ اسرار کان لطف اندوز ٿيڻ لاءِ هڪ خاص ذوق نظر جي ضرورت آهي، جا ڪاملن ۽ پاڪ نفسن کي مليل هوندي آهي."

سچل سائينءَ جو شعر وجد، مستي ۽ بي خوديءَ جو آئينہ دار آهي. چوي ٿو:

من باو مست يار مست بما - تاکہ از عهد داد دست بما
دوست را مونسي وهم نفس - چند ايامها گذشت بما
"آشڪارا" توشاد باش صنعم - عهد نامہ وفا نوشت بما[3]

---

[1] ديوان آشڪار: جلد: 2، فارسي، ص 65)
[2] ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67 (سرائيڪي)
[3] ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67، فارسي

ترجمو: آئون يار سان مست آهيان ۽ يار مون سان مست آهي، ايتريقدر جو هن انهيءَ باري ۾ اسان سان وعدو ڪيو آهي.

منهنجي دوستي ۽ رفاقت، پنهنجي يار سان اڄ جي نہ آهي، پر اسان جي اها هم نشيني ايامن کان آهي.

اي "آشڪار"! تون خوش رهہ، ڇو تہ تنهنجي محبوب ياري نڀائڻ جو وعدو اسان کي لکي ڏنو آهي.

هن شعر تي تبصرو ڪندي شفيع احمد علوي مرحوم لکيو آهي:

"متين شعرن ۾ الستي عهد ۽ ميثاقي قول جي يادگيري ڏياريل آهي ۽ اڳوڻي پرمسرت زندگي ۽ وصال جي ڏينهن ۽ ان جي سهڻين ڳالهين کي سارينديءَ لطافت ۽ شيريني مخصوص آهي، جا عراقي، جامي، عمادالفقيه ڪرماني جي ڪلام ۾ ملي ٿي."

حضرت سچل مرمست جيتوڻيڪ "وحدت الوجود" جي فڪر جو ترجمان ۽ "اناالحق" جو نعرو هڻندڙ آهي، ان جي باوجود ڪيس شرع لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آهي، چوي ٿو:

از شرع رومتاب گر مردي - غوث و قطب و كنند سلام[1]

مطلب تہ حضرت سچل سرمست جي "ديوان آشڪار" جو سمورو شعر وحدت الوجود، پاڻ سڃاڻڻ، الاهي عشق، ذوق عبوديت ۽ فنافي الله جهڙن روحاني مضامين سان مزين آهي. هو پنهنجي روحاني واردات بہ بيان ڪري ٿو، تہ طالب کي تلقين ڪري ٿو، ۽ سلوڪ جي راهہ ۾ رهنمائي بہ ڪري ٿو. فني ۽ معنوي لحاظ کان بہ سندس شعر اعليٰ درجي جو آهي. غزلن ۾ تغزل آهي، حسن و جمال جو جلوو آهي ۽ هجر و وصال جو تذڪرو آهي. امنگن ۽ احساسن، جذبن ۽ خيالن کي اهڙو تہ عمدو ۽ اثرائتو بنايو اٿس، جو ٻڌندڙ ۽ پڙهندڙ بي اختيار ٿيو وڃي. ان کان سواءِ شعر ۾ غضب جي محاڪات ۽ رواني آهي، دلڪشي ۽ اثر انگيزي آهي، ڪيف ۽ مستي آهي، بيخودي ۽ بيباڪي آهي، نازڪ خيالي ۽ فڪر جي گهرائي آهي.

---

[1] جيڪڏهن تون مرد آهين تہ شريعت کان منهن نہ موڙ، يعني شريعت تي قائم رهہ. ڇو تہ غوث ۽ قطب بہ شريعت جا سلام ڪندڙ آهن (شريعت تي هلندڙ آهن)

سچل سائينءَ جي مثنوين ۾ بہ تصوف جا اونها اسرار بيان ڪيا ويا آهن. انهن مثنوين ۾ ”وحدت الوجود“ ۽ ”همہ اوست“، فنا ۽ بقا، مجاهدي ۽ وجد، تسليم و رضا، زهد ۽ تقويٰ، صبر ۽ شڪر، عالمِ خلق ۽ عالمِ امر، ذات ۽ صفات، تنزيہ ۽ تشبيہ جهڙن نازڪ صوفيانہ مسئلن تي نهايت اثرائتي نموني، دليلن ۽ مثالن سان بحث ڪيو ويو آهي. خاص طرح سان ”وحدت الوجود“ کي سمجهائڻ لاءِ ڪيترائي دليل، مثال ۽ قرآن شريف جون آيتون چپي چپي تي آنديون ويون آهن. رواني ۽ سادگي مثنوين جون خاص خوبيون آهن.

مثنوي ”وحدت نامہ“ ۾ چوي ٿو تہ حسن ظهور پذير ٿيو، جنهن جي جلوي سان درو ديوار روشن ٿي ويا. اندر بہ محبوب آهي، تہ ٻاهر بہ محبوب. ذري ۾ بہ انهيءَ کي ئي ڏسي سگهجي ٿو. سمورا راز بي نقاب ٿي ويا، انهيءَ ڪري خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏ:

جلوه حسن پديدار، تجلي درو ديوار، درون بيرون دلدار،
بہ هر ذره ديدار، عيانست همہ اسرار، من و مائي بگذار.

(مثنوي ”وحدت نامہ“: ص 2، قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي خيرپور، 1964ع)

حُسن جو جلوه ظاهر ٿيو. انهيءَ تجليءَ سان در و ديوار روشن ٿي ويا. اندر ۽ ٻاهر محبوب آهي. هر ذره ۾ سندس ديدار آهي، سمورا راز ظاهر ٿي چڪا آهن. ”تون“، ”مان“ ۽ ”اسان“ کي ترڪ ڪري ڇڏ.

”تار نامہ“ ۾ ڀهريائين تار جي پرسوز آواز جو تاثير بيان ڪري، پوءِ تار جي آتم ڪهاڻي آندي اٿس. ان ۾ تار ٻڌايو آهي، تہ جڏهن مون سختيون سٺيون، ۽ ٻاهہ جي توَ ۽ هٿوڙن جي ڌڪن مان نڪتس، ان ڪان پوءِ ئي مان يار جي هٿن تائين پهتس. تار چوي ٿي:

صد هزاران رنج و محنت ديده ام
پس بدست يار خود برسيده ام
آمدم اڪنون بدست يار خويش
مي سرايد او مرا شب و روز پيش.

سَوين هزار ڏک ۽ تڪليفون ڏنيون اٿم. پوءِ مان يار وٽ پهتس. هاڻي مان پنهنجي يار جي هٿ ۾ آهيان. هينئر مون کي رات ڏينهن، پنهنجي ذڪر جي تند و تنوار ۾ پيو وجائي.

(مثنوي "تار نامہ": ص 10، قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سڪر)

مثنوي "گداز نامہ" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو، تہ انهيءَ ذات جو جلوو تو ۾ ئي آهي. انهيءَ مٽيءَ جو پردو لاهہ، يعني پنهنجو پاڻ فنا ڪر، تہ انهيءَ جمال جو جلوو پسين:

اين حجابِ گل بکش بيني فدا
آن خدا پنهان شده اندر روا
(ص 22)

اهو مٽيءَ جو پردو لاهہ تہ خدا ڏسين. اهو خدا، بيشڪ پرده جي اندر لڪل آهي.

"رهبر نامہ" ۾ سلوڪ جي راه جي سمجهاڻي ڏني اٿس. هو چوي ٿو، تہ معرفت جي منزل جو منڍ عشق آهي. هو چوي ٿو، تہ جيڪا دل عشق کان خالي آهي، اها ويران آهي. اها دل نہ آهي، پر پاڻي ۽ مٽيءَ جو مجموعو آهي:

هست بجز عشق کہ ويرانہ دل
آن دل نبود مگر از آب و گل

بغير عشق جي دل، ويران آهي. اها دل نہ هوندي، پر فقط مٽيءَ ۽ پاڻيءَ واري ٺهيل دل هوندي.

"عشق نامہ" ۾ عشق جي فضيلت ۽ اهميت تي وڏيڪ وضاحت سان روشني وڌي اٿس. سندس نظر ۾ عقل، عشق کان سواءِ بي معنيٰ آهي. انهيءَ ڪري هو عشق کي بادشاهہ ۽ عقل کي ان جو سپاهي سمجهي ٿو ۽ ان کي سندس در جو دربان ٻڌائي ٿو:

عشق شاه است و عقل دربان او
اين سپاهي يک بود سلطان او

عشق بادشاهہ آهي. عقل هن جي اڳيان دربان آهي. عقل صرف هڪڙي ئي بادشاهہ عشق جي اڳيان سپاهي آهي.

(مثنوي "عشق نامہ": ص 12، قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سڪر)

درد، عشق سان لازم ۽ ملزوم آهي. "درد نامہ" ۾ چوي ٿو تہ تون مرد آهين، تہ بي درد نہ ٿيءُ، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن تو کي درد ناهي تہ تون مرده آهين:

بيدرد مباش گر تو مَردي
دردي نہ تراست دان کہ مُردي

جيڪڏهن تون مرد آهين تہ بي مرد نہ ٿيءُ. جيڪڏهن تو کي درد ناهي تہ تون مُـرده آهين.

(مثنوي ”درد نامہ“، ص 5 قاضي علي اڪبر درازي، اسٽينڊرڊ پريس سکر)

مثنوي ”راز نامہ“ ۾ ”وحدت الوجود“ جي فڪر کي ڪيترن ئي مثالن ۽ دليلن ذريعي سمجهايو اٿس. هو چوي ٿو تہ هيءَ ڪثرت، وحدت جو ئي پرتوو آهي. ان لاءِ هو مثال ڏئي ٿو، تہ سون مان ڪيترائي زيور جڙن ٿا، جن تي مختلف نالا پون ٿا، پر سيني ۾ ساڳيوئي سون آهي.

ڪــز طــلا گردنــد زيــور صــد هـــزار
شـــد بهـــر يـــڪ نونـــو اســـم وار

سون مان، سوين هزار زيور جُڙن ٿ ا، هڪ ئي سون مان طرحين طرحين جي نالن سان زيور تيار ٿين ٿا.

انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، تہ وحدت ۽ ڪثرت هڪ آهي:

انـــدر همـــہ وحـــدت بدانـــي اي پســـر
ڪثـــرت وحـــدت يڪـــي دان سربســـر

اي پٽ! جيڪڏهن تون سمجهين تہ حقيقت ۾ ڪثرت ۽ وحدت سراسر هڪ ئي آهي.

مثنوي وصلت نامہ ۾ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ ڪثرت ۽ وحدت کي جدا جدا بہ ڪري نہ سمجهہ. انهيءَ ڪري هو تلقين ڪري ٿو تہ دوئي ترڪ ڪر تہ تو کي معرفت جي منزل حاصل ٿئي:

دو مبيـــن گـــر مـــرد راهـــي اي پســـر
تـــا شـــوي در راهِ معنـــيٰ معتبـــر

اي منهنجا پٽ! جيڪڏهن تون مرد آهين تہ بہ نہ ڏس، تہ جيئن توکي معرفت ۾ معتبر مقام حاصل ٿئي.

مثنوين ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وآلہ وسلم جن جي ثنا ۽ صفت بيان ڪئي اٿس، ۽ ان سان گڏ اصحاب ڪرام، اولياءَ عظام ۽ سلف صالحين جي توصيف بہ بيان ڪئي اٿس. مثنوي ”وحدت نامہ“ ۾ چوي ٿو:

مصطفيٰ و مرتضيٰ هر دو يڪي ست
در ابوبڪر و عمر ڪس را شڪي ست

سـر احمـد بـود عثمـان در جهـان
احمـدش گفتـه رفيقـي فـي الجنـان

مصطفيٰ ۽ مرتضيٰ ٻئي هڪ آهن ۽ ابوبڪر رضہ ۽ عمر رضہ جي يگانگت ۾ شڪ نہ آهي. حضرت عثمان رضہ دنيا ۾ رسول اڪرم ﷺ جو رازدان هو ۽ عقبيٰ (آخرت) جي متعلق بہ حضور ﷺ جن فرمايو تہ بهشت ۾ بہ منهنجو رفيق هوندو.

مثنوي "وحدت نامہ" ص 12، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، بار دوم، جنوري 1978ع)

مثنوي "وحدت نامہ" جو فڪري جائزو الڳ ڏنو پيو وڃي.

اردو شعر: سچل سائينءَ جا پنجاهہ ڪافي نُما اردو غزل مليا آهن، جيڪي مرزا علي قلي بيگ واري رسالي ۾ سنڌيءَ ۽ سرائڪي ڪلام سان گڏ آيل آهن. ان کان پوءِ مولانا حڪيم محمد صادق جي مرتب ڪيل "سرائڪي ڪلام" جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾، سچل سائينءَ جي اردو ڪلام ۾ ردوبدل ڪئي وئي آهي ۽ ان کي جديد اردو غزل جي صورت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اها ڳالهہ محققن توڙي سچل سائينءَ جي طالبن جي نظر ۾ نامناسب آهي.

اردو ڪلام جي زبان قديم اردو آهي، جيڪا ولي دکني ۽ ٻين قديم دور جي اردو شاعرن جي شعر جي زبان آهي، جن ۾ سين/سون/سيتي وغيره لفظ ملن ٿا، جيڪي هينئر متروڪ آهن. فني لحاظ کان جيتوڻيڪ غزل جي فني تقاضائن جو خيال رکيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪافي جو رنگ غالب آهي. مضمون ساڳيو صوفيانو آهي. "وحدت الوجود" ۽ "همہ اوست" جو ذڪر آهي، ۽ نفي ۽ اثبات، فنا ۽ بقا، حال ۽ قال جهڙا باريڪ مسئلا ۽ اسرار و رموز بيان ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ حسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان بہ پر اثر نوع ۾ آندو ويو آهي. جمال جي جلوي جو بيان هڪ هنڌ هن طرح آندو اٿس:

ويکھـن سـيتي فهـم و عقـل هـم سـون اُڈر گيـا
وه زلـف و پيـچ و پيـچ سـون مسـتانہ هورهـا هـون
معشـوق آج سـر چيـرا بنـاکي آيـا
ميـن اس حسـنِ شمـع پـر پروانـہ هـو رهـا هـون

سرائڪي ڪلام: حضرت سچل سرمست سرائڪي زبان جو باڪمال شاعر آهي. سندس سرائڪي ڪلام ۾ فن ۽ فڪر جون خوبيون بہ آهن، تہ ان ۾ زبان ۽ محاوري جون نزاڪتون بہ نظر اچن ٿيون. سرائڪي زبان جي بلندپايہ شاعر حضرت خواجہ فريد سندس سرائڪي ڪلام مان استفادو ڪيو آهي. سندس ڪيترين ئي ڪافين ۾ حضرت سچل سرمست جي تتبع ڪيل نظر اچي ٿي. زبان ۽ محاوري جي لحاظ کان بہ حضرت سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام قابل قدر آهي، ڇاڪاڻ جو منجهس نيٺ ۽ خالص سرائڪي لفظ ۽ محاورا نهايت حسن و خوبيءَ سان استعمال ڪيل آهن. اهوئي سبب آهي جو بلاشبہ سنڌ ۽ ملتان جي سرائڪي شاعرن جو "سرتاج الشعراءِ" آهي.

سرائڪي ڪلام جو بنيادي مضمون بہ "وحدت الوجود" آهي. هو چوي ٿو، تہ مون ۾ ان ذات جو جلوو آهي. فرمائي ٿو:

ميـــڏڙي دل وچ يـــار پـــٽ ديـــان پينگهـــان پايـــان وو
آپـــي جهوتـــي، آپ جهوتـــا وي ڏيـنـــدا لـــوڏي لک هـــزار

هو "همہ اوست" کي نهايت کولي بيان ڪري ٿو، ۽ منصور حلاج ۽ شمس تبريزي کان متاثر نظر اچي ٿو:

اســـان ڏي جـــاڪون لڳـــڙي، هوائـــي شمـــس تبريـــزي،
اُهيـــن جـــاتي مئـــن آيا هـــان جتـــان خاصـــا دي خونريـــزي،
ويڪـــو منصـــور ڪـــون عشـــق ڪيتـــا ســـردار آويـــزي،
اتـــان مئـــن ره ڳئـــي مـــدت آڪيـــا برهـــاڪ برخيـــزي،
ويڪـــو يـــارو عاشـــقان تـــي ڪيتـــي هـــي عشـــق انگيـــزي،
اصـــل محبـــوب دي آهـــي، ســـچو يـــہ خـــوب پرويـــزي.

"اناالحق" جي آواز آلاپڻ جي باوجود عاجزي ۽ انڪساري جو اظهار بہ ڪري ٿو:

تيـــــڏي در زاري زاري، الله ميـــــڏي آهـــــي آهـــــي،
مئـــن نمـــاڻي عيبـــن هـــاڻي، تـــار تســـاڏي تـــاري تـــاري،
نـــال تســـاڏي روز اول تـــون، يـــار اســـاڏي يـــاري يـــاري،
حال اساڏي دي دلبر سائين، سڌ تنا ڪون ساري ساري.

سچل سائينءَ کي سرائڪي زبان تي وڏو عبور حاصل هو. رشيد لاشاري مرحوم صحيح لکيو آهي:

"سچل سرمست کي سرائڪي يا پنجابي تي ايترو عبور حاصل هو، جو زنانا محاورا ۽ زنانا جذبات بہ اهڙي رنگ سان پيش ڪري ٿو، جو خود اتان جا رهاڪو بہ ڏندين آڱريون وجهي رهجي وڃن ٿا."

سنڌي شعر: سنڌي شعر ۾ حضرت سچل سرمست فن توڙي فڪر جي لحاظ کان عظيم بہ آهي، تہ منفرد بہ. سنڌي شعر جو بنيادي ۽ اهم مضمون بہ تصوف آهي. "وحدت الوجود" ۽ "همہ اوست" جا مختلف مسئلا نهايت وضاحت سان وڏي بيباڪيءَ سان بيان ڪيا اٿس. ان سان گڏ حُسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان بہ پُر اثر ۽ پُر ذرد نوع ۾ بيان ڪيو اٿس. وڇوڙي جا ورلاپ هن طرح بيان ڪري ٿو:

چشمن جي چمڪار، ساهہ منهنجو سوگهو ڪيو،
ويهي واٽڙين تي، رئان زاروزار،
هوت اڱڻ اچ هيڪار، اڱڻ آسروند جي.

هن دنيا ۾ اوندهہ بہ آهي، تہ سوجهرو بہ، رات بہ آهي، تہ ڏينهن بہ، ڏک بہ آهن تہ سک بہ. سچل سائين زندگيءَ جو فلسفو سمجهائيندي چوي ٿو تہ ڏکن مان سک حاصل ٿين ٿا. فرمائي ٿو:

ڏکن منجهان سک، مون تا لڌا جيڏيون،
ڏوريندي کي ڏک، سونهان ٿيڙا سچڻا.

اهڙيءَ طرح سچل سائين زندگي ۽ زندگيءَ جي مسئلن ۽ تقاضائن جو تجزيو ڪري، اسان کي سمجهايو آهي تہ انسان جي فلاح ۽ بهبود انهيءَ ۾ آهي، تہ هو روحانيت جي راهہ اختيار ڪري پنهنجي نفساني خواهشن کي ختم ڪري، پنهنجي حقيقت هٿ ڪري. ان کان پوءِ کيس معلوم ٿيندو تہ ذات مطلق جو جلوو منجهس ئي آهي. انهيءَ ڪري هو اسان کي تنبيهہ ڪري ٿو، تہ وحدت ۽ ڪثرت ۾ ويچو نہ وجهہ. اها بيائي ختم ڪر ۽ پنهنجو پاڻ فنا ڪر، تہ واحد سان تنهنجو وصال ٿئي:

بيائي ڀانهپ ڇڏ، آءُ تون احديت ۾،
لحمئون دمئون لڌ، تان پاڪائي پاڪ ٿئي.

سچل سائين سنڌ ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي تصوير بہ آندي آهي. قديم زماني ۾ سنڌ، خاص طرح سان ٿر جو دارومدار مينهن تي هوندو هو. مينهن جي وسڪار ۽ ان کان پوءِ سرسبزي ۽ شادابي جي تصوير هن طرح بيان ڪئي اٿس:

عـــالم کـــي آگاهـــ، ســـارنگ کنـــدو آئيـــو،
گـرڙ جيئـن گوڙيـون کـري، کـاهيون اچـي کاهـ،
وايـــوءَ ســـان وارا کـــري، نـــاهيون اچـــي ناهـــ،
وســـايائين وڏ ڦـــڙو، واٽـــن تـــي واهـــ واهـــ،
گلذاريـــون ۽ گاهـــ، پٽـــن تـــي پـــڌرا ٿيـــا.

روجهہ پهاڙي ڳئون آهي. هي جانور بہ مينهن جي ڪري خوش ٿئي ٿو، چاڪاڻ جو مينهن نہ پوندو آهي، تہ پاڻي ۽ گاهہ لاءِ پئي واجهائيندي آهي. انهيءَ ڪري مينهن نہ پوڻ جي حالت ۾ پنهنجي جُوءِ ڇڏي ڪنهن وَسنوَ ڏانهن هلي ويندي آهي. وري جڏهن مينهن پوندو آهي، تہ پنهنجي وطن وَرندي آهي. ان جي واپس ورڻ جو ذڪر حضرت سچل سرمست هن طرح ڪيو آهي:

مـــاٺر مينهـــن پيـــانِ، روجهـــان موٽـــي آئيـــون،
اوســـر ســـندا ڏينهـــڙا، وســـري ســـڀ ويـــان،
ٽاٽـــا تـــَـــرِ تيـــانِ، ڦٽيـــون ڦوڙيـــون گـــڏيون.

سنڌ ۾ ڪانگ کي پرينءَ ڏانهن پيغام نيندڙ تصور ڪيو ويندو آهي. حضرت سچل سرمست بہ ڪانگ جو قدر ڪري ٿو، ۽ پکيءَ جا پَرَ موتين سان مرصع ڪرڻ گهري ٿو، چاڪاڻ جو هو ڪيس پرينءَ جو پيغام پهچائي ٿو:

پکـــيءَ ســـندا پـــَـــرَ، ڪريـــان مرصـــع موتييـــن،
جـــو آٽـــي عجيبـــن ڏنهـــن، ڏئـــي خـــوب خبـــر،
پيـــنرڙي مـــون پـــَـــرَ، شـــال وينـــو ڪـــري وائيـــون.

سچل سائينءَ سنڌ جي رومانوي داستانن جهڙوڪ: سورٺ راءِ ڏياچ، نوري ڄام تماچي، سسئي پنهون ۽ مومل راڻو تي تمثيلي شعر بہ چيو آهي. ان کان سواءِ پنجابي رومانوي داستان هير رانجهو جي تمثيل ۾ بہ پنهنجا خيال ۽ جذبات بيان ڪيا آهن. رانجهي جي سير جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

ڇـــڏي چاهـــ چنـــاب جـــو، راوي ڏانهـــن رويـــو
مرليـــون ســـرليون ونجهليـــون، وڄـــائيندو ويـــو،
تـــانيڪو تيـــو، ســـو نـــانگو نورنـــگ پـــُـــر ۾.

هن مان معلوم ٿيندو تہ هو جنهن قصي جي تمثيل آٽي ٿو، ان سان واسطو رکندڙ ماڳ ۽ مڪان، آثار ۽ اهڃاڻ بہ صحيح نموني بيان ڪري ٿو.

مومل راڻي جي قصي سان ڪاڪ، ڪاپڙي، لڏاڻي، راڻي ۽ ڍَٽ جو تعلق آهي. اهي ماڳ مڪان ۽ ڪردار هن طرح آڻي ٿو:

ڪاڪ نه ويا ڪاپڙي، نڪي لڏاڻي،
نڪي ڍريا ڍَٽ تي، جتي رنگ رکيو راڻي،
تاڪيا تنهن تاڻي، جتي مون تون ناهه ڪا.

سسئيءَ جو ذڪر ڪندي، وندر واري واٽ جا ڏک ۽ ڏاڪڙا هن طرح بيان ڪري ٿو:

وندر جي ئي وٽن ۾، زور ڪري زاري،
ڇڏي ويا ڇپرين، ڏوہڻ هيءَ ڏاري،
هڪ واڇوڙا واٽ تي، ٻي وسي ٿي واري،
برهه آهي باري، هيءَ هيءِ هوتياڻين جو.

نوري ۽ ڄام تماچي ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو هن طرح چٽيو اٿس:

ڏٺ جنين ڏوڙا، پهرڻ پابوڙا تنين،
پيٺا وچن تن جا، گپ اندر گوڏا،
سو پٽن جي پينگهن ۾، تن لال ڏئي لوڏا،
اهي آڻيون اوڏا، تو وير وهائي وٽ ۾.

سورٺ راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل جي ساز جي آواز جو اثر هن طرح ظاهر ڪري ٿو:

ڪوٺان جاجڪ جان، ڪڏي منگتي مهڙ،
گهر گهر ٻڌي گهوٽ جي، رودن سندي رڙ،
لوڪن لڳي ٻڙ. ٻڌي ٻيجل بوليون.

مطلب ته سچل سائينءَ جو شعر فڪر توڙي فن جي لحاظ کان قابل قدر آهي ۽ سنڌي شعر جي ارتقا ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. ڇاڪاڻ جو ان ۾ جدت به آهي، ته انفراديت به. پوين سنڌي شاعرن سچل سائينءَ جي تتبع ڪئي آهي.

سچل جو سَنيهو

سرمست سائين ساجاھ جو شاعر آھي. ھو انسان جي شرف ۽ شان جو قائل آھي. سندس ڪلام ۾ رندي ۽ بي باڪي آھي، مستي ۽ ڪيف آھي، انتظاري ۽ بيقراري آھي. ڪڏھن سراپا سونھن آھي، تہ ڪڏھن وري سونھن جي ساراھ ۾ ڊاپي ئي نہ ٿو. ڪڏھن محبوب ۾ محو ٿي محويت ۾ اچي ٿو، تہ ڪڏھن وري محبوب وٽ ملتجي آھي. ڪڏھن ڪائنات جا اسرار و رموز بيباڪيءَ سان بيان ڪري ٿو، تہ ڪڏھن وري حيرت جي مقام ۾ مستغرق آھي، ڪڏھن وڏي واڪي چوي ٿو:

بانھون پانءِ مَ پاڻ - تونھين مالڪ ملڪ جو

ڪڏھن وري غور و فڪر ڪندي، حيرت جي حد ۾ اچي نھايت بيباڪيءَ سان چوي ٿو:

اسين آھيون! ڇا اسين آھيون؟!
بيلي، نہ تہ ڇاٿون، ڇا اسين آھيون.

ھو غور ۽ فڪر جو شاعر آھي، ۽ اعليٰ فڪر پيش ڪري ٿو. سندس سوچ تمام مٿانھين آھي، جنھن ۾ خيال ۽ فڪر جي آزادي آھي، انساني زندگي، مزاج ۽ فطرت جو تجزيو آھي. سندس خيال ۽ فڪر صرف تصوراتي نہ آھي، پر ان جي ھڪ عملي صورت پيش ڪندي، تلقين ڪري ٿو ۽ پيغام پھچائي ٿو. پر افسوس جو سندس پيغام کي پرکڻ وارا ڪونھن، انھيءَ ڪري پاڻ چئي ويو آھي:

ڪنھن سان ڪيم نہ ڪل،
جو سودو آندم پاڻ سان.

1. سودو ڪنھن نہ پڇيو، آيس ۾ مشڪل،
2. گران قيمت ڪون سيئي، موٽيا تنھن مھل،
3. ميڙو موڙن تي ڪري، عالم ڪئي اچل،
4. حال ڏسي تا ھن جو، جيئڙو منجھہ جنجل،
5. ڏوھہ نہ مون کي ڪو ڏيو، پئي خلق منجھہ خلل،
6. "سچو" سرفراز ڪيو، آٿي سو عشق اجھل.

حضرت سچل سرمست پنھنجو فڪر ۽ پيغام بيان ڪرڻ وقت ڪيترين جاين تي قرآن شريف جون آيتون بہ مثال طور آنديون آھن، ۽ اُنھن جي صوفيانہ

سمجهاڻي بہ ڏني آهي. آدم جي تخليق ۽ فطرت تي روشني وجهندي مثنوي "عشق نامہ" ۾ فرمائي ٿو:

1. آن کہ "انِي اعلم" است آگاهہ زد،
هر چو "مالا يعلمون" رمزي شود.
2. هم ظلوماً هم جهولاً کاراوست،
آگهي يا بي از اين فرموده است.
3. از ظلوماً قتل کردن نفس خويش،
از جهولاً بگذرد از خويش و بيش.[1]

مثنوي "عشق نامہ": ص 6، مرتب: قاضي علي اکبر درازي، اتحاد پريس سکر، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، نومبر 1962ع)

معنيٰ: 1. قرآن حڪيم ۾ آدم کي خلقڻ جي سلسلي ۾ الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو آهي: "انِي اعلم مالا يعلمون" (تحقيق آءٌ اهو ڪجهہ ڄاڻان ٿو جو اوهين نہ ٿا ڄاڻو.) هن بيت ۾ انهيءَ آيت ڏانهن اشارو ڪري سرمست سائين فرمائي ٿو: "اُها رمز مون کي معلوم آهي، جنهن جي اوهان کي خبر ڪانهي."

2. آدم جي فطرت بابت قرآن حڪيم ۾ آيو آهي: "بيشڪ اسان آسمانن، زمينن ۽ جبلن کي پنهنجي امانت پيش ڪئي، تہ انهن ان کي کڻڻ کان انڪار ڪيو، ۽ هو ان کان ڊڄي ويا، ان کي انسان کنيو. بيشڪ هو وڏو ظالم ۽ جاهل آهي."

انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري سچل سائين فرمائي ٿو: "ظلم ڪرڻ ۽ جهل ڪرڻ سندس ڪم آهي. تون هن جي انهيءَ فرمودي مان واقف ٿيءُ."

3. ظلوماً ما مراد آهي پنهنجي نفس کي مارڻ، جهولاً جو مطلب آهي، پنهنجو پاڻ کي وسارڻ.

ان مان واضح ٿيندو تہ سندس فڪر جو ماخذ قرآن حڪيم ۽ الاهي تصوف آهي. مثنوي "وصلت نامہ" ۾ انهيءَ ڳالهہ جي وضاحت ڪندي ڄاڻايو اٿس، تہ قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. ان سان گڏ چيو اٿس تہ: "مون قرآن مجيد جا مختلف تفسير پڙهيا آهن، ۽ قرآني تعليم جي روح کان

[1] مثنوي "عشق نامہ": ص 6، مرتب: قاضي علي اکبر درازي، نومبر 1962ع

واقف ٿيو آهيان." ان کان پوءِ پنهنجي تعليم جو مقصد بيان ڪندي چيو اٿس تہ: "سالڪن چيو، تہ قرآن ڪريم جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪر." مثنوي وصلت نامہ جا اهي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

1. بــاز قــرآن مغلــق ســت و باڪمــال،
تــو چہ دانــي تــا چہ گفتہ ذوالجـلال.

2. مــن همہ تفسـير قــرآن آن خوانــده ام،
مغــز قـــرآن را ازان بـــر خوانـــده ام.

3. بـــاز فرمودنـــد ره بينـــان مـــرا،
تـــابگويم اصـــل راؤ مغـــز را.[1]

معني: 1. قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. تون ڪي ڪهڙي خبر تہ الله تعاليٰ ان ۾ ڇا فرمايو آهي.

2. مون قرآن شريف جا سڀئي تفسير پڙهيا آهن ۽ ان جو اصل مطلب ۽ مفهوم سمجهيو اٿم.

3. پوءِ، طريقت جي سالڪن مون کي چيو تہ مان قرآن شريف جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪريان.

حضرت سچل سائينءَ جي شعر جو مضمون بنيادي طرح ٽن پاڳن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: وحدت الوجود ۽ حسن و عشق. هن هيٺ انهن عنوانن تي سچل سائينءَ جي شعر جي روشنيءَ ۾ بحث ڪجي ٿو:

وحدت الوجود: وحدت الوجود صوفياءِ ڪرام جو هڪ اصطلاح آهي، جنهن ۾ حق سبحانہ و تعاليٰ جي توحيد ذاتي ۽ وجودي تي بحث ڪيو ويندو آهي. انهيءَ بحث جو خلاصو هي آهي تہ وجود حقيقي فقط هڪ آهي، ۽ اهو حق تعاليٰ جو وجود آهي. ان حقيقت کي لاموجود الا الله چئي واضح ڪيو ويندو آهي. وحدت الوجود جن حقائق جي وضاحت ڪري ٿو، اهي هي آهن:

1. وجود حقيقي هڪ آهي، يعني فقط خدا ئي موجود آهي، ۽ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. هر شيءِ انهيءَ مان آهي، ۽ انهيءَ ۾ آهي، جيئن سمنڊ ۾ لهرون ۽ موجون،

---

[1] مثنوي "وحدت نامہ": ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، بار دوم، 1978ع

جن جو وجود حقيقي ناهي، پر اضافي آهي. حقيقت ۾ انهن جو فقط نمود آهي، جيڪو تعين جي ڪري آهي. تعين جو مٽجڻ، موجن ۽ لهرن جي فنا آهي. تعينات يعني موجون ۽ لهرون مٽجنديون رهنديون آهن، پر سمنڊ باقي رهندو آهي.

2. وجود حقيقي ئي ذات آهي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن اهي ٻئي جدا جدا حقيقتون هجن، تہ توحيد انهيءَ مرحلي تي ئي ختم ٿي وڃي.

3. وجود حقيقي هميشہ ڪان آهي ۽ هميشہ رهندو.

4. هو واجب الوجود آهي، يعني پنهنجي "هئڻ" ۾ ڪنهن جو محتاج نہ آهي. هو پنهنجي ذات ۾ پاڻ قائم آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هميشہ رهندو.

5. هو واحد ۽ لامحدود آهي. جيڪڏهن ان وانگر ٻيو وجود تسليم ڪيو ويندو، تہ وجود حقيقي نہ واحد رهندو، نہ لامحدود.

6. ان جون بہ شاخون خاص آهن: تنزيهہ ۽ تشبيهہ. يعني اهو عالم تنزيهہ ۾ موجود آهي، ۽ اهوئي عالم تشبيهہ ۾ بہ جلوه گر آهي.

7. اهو حلول ۽ اتحاد کان پاڪ آهي، ڇاڪاڻ جو ان لاءِ بہ ٻن وجودن جو تسليم ڪرڻ ضروري ٿيندو.

8. اهو بي مثل آهي، ڇاڪاڻ جو مثل بنجڻ لاءِ بہ ٻئي وجود کي مڃڻو پوندو.

9. ان جو ضد ڪونهي، ڇاڪاڻ جو ضد لاءِ بہ ٻئي وجود جو اقرار ڪرڻو پوندو.

10. اهو بي جهت آهي، ڇاڪاڻ تہ جهت ۽ پاسي مان بہ ٻہ وجود پيدا ٿين ٿا.

11. عالم جي ڪثرت ان جي احديت يا وحدت جي منافي نہ آهي، بلڪ ڪثرت، وحدت مان ئي وجود ورتو آهي. انهيءَ ڪثرت ۽ وحدت ۾ ويڇو ڪبو، تہ ٻن وجودن کي تسليم ڪرڻو پوندو. انهيءَ ڪري وحدت ۽ ڪثرت هڪ ڪري ڄاڻجي.

سچل سرمست همہ اوست ۽ وحدت الوجود جو وڏو مبلغ آهي، ۽ وڏي واڪي "اناالحق" جو نعرو هڻي ٿو. انهيءَ ڪري ڪيس "سنڌ جو منصور" چيو وڃي ٿو. هو وحدت الوجود تي تمام گهڻو زور ڏئي ٿو ۽ ان کي مختلف ۽ معقول طريقن سان سمجهائي، ذهن نشين ڪرائي ٿو.

انهيءَ ڪري ڪيس "سنڌ جو عطار" سڏيو وڃي ٿو. هو چوي ٿو تہ انهيءَ ذات واحد کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ کي حقيقي وجود ڪونهي. هو انهيءَ کي بہ شرڪ سمجهي ٿو، تہ "مان بہ آهيان، هو بہ آهي." يعني هر قسم جي شرڪ

ڪان انڪاري آهي، پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي يا شرڪ في الصفات هجي، يا شرڪ في الافعال هجي. هو هر هنڌ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري محسوس ڪري ٿو. هو سمجهائي ٿو ته انسان جيڪڏهن پنهنجي اصل کي سڃاڻي، ته کيس معلوم ٿيندو ته اها وٿ وٽس ئي آهي. هو ٻڌائي ٿو، ته انسان ۽ ڪائنات جي ڪثرت تي ويچار ڪبو، ته اها حقيقت هٿ ايندي، ته ڪائنات جي هر شيءِ انهيءَ ذات حقيقي جو مظهر آهي، ڪا وٿ به ان ڪان وانجهيل ڪانهي. "سو پڙاڏو سو سڏ". سچل سائينءَ جي سموري ڪلام جو مول مقصد آهي.

مولانا صوفي عبدالرحمان[1] سنڌي لکنوي پنهنجي "ڪلمة الحق" ۾ ڪلمه طيبه جي مفهوم ۽ مقصد تي نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو آهي، ۽ شرڪ ۽ وحدت الوجود جي حقيقت بيان ڪئي آهي..هو چوي ٿو ته جڏهن اسان ڪلمو پڙهون ٿا، ته ٻيائي يعني شرڪ جلي يا شرڪ في الوجود جو انڪار ڪريون ٿا. يعني اسان تسليم ڪيون ٿا ته اللّٰهتعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ جو وجود ڪونهي. الله تعاليٰ، ڪلمه طيبه جي نزول سان هر قسم جي شرڪ کان منع فرمائي آهي. پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي، يا شرڪ في الصفات هجي يا شرڪ في الافعال هجي. انهيءَ شرڪ کان بچڻ لاءِ اللّٰهتعاليٰ قرآن حڪيم ۾ واضح طور فرمايو آهي:

"لا شريک له". (الله جو ڪوبه شريڪ ڪونهي) انهيءَ آيت ۾ شرڪ تي ڪوبه شرط يا قيد لڳايل نه آهي. ان جي تشريح اها آهي، ته شرڪ کان مطلقاً انڪار ڪرڻو آهي. يعني وجود صفات، افعال، آثار، مطلب ته هر قسم جي شرڪ کان انڪار ڪرڻو آهي. حضرت علامه عبدالرحمان سنڌي لکنوي صوفي جي نظر ۾ اهو آهي "وحدت الوجود". حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ به هر هنڌ اهائي تات ۽ تنوار آهي، يعني هر قسم جي دوئيءَ جي نفي ۽ ذات مطلق جو اثبات. ملا نور الدين عبدالرحمان جامي (وفات 1492ع) پنهنجي ڪتاب "لوائح" ۾ لکيو آهي:

---

[1] مولانا صوفي عبدالرحمان سنڌي، اصل ۾ شڪارپور لڳ ڳورو پاهه جو ويٺل هو. اسلامي ملڪن کان سواءِ برصغير پاڪ و هند جو سير و سفر ڪيائين، ۽ ڪيترن ئي بزرگن سان ملاقاتون ڪيائين. آخر لکنو جي هڪ مسجد ۾ وڃي رهيو. وفات به اتي ڪيائين، ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سندس وفات سنه 1829ع ۾ ٿي. وڏو عالم، فاضل صوفي هو. وحدت الوجود جو قائل هو.

"اي طالب، توتي لازم آهي تہ پنهنجو پاڻ کي پاڻ کان مخفي رک، ۽ جيڪا هستي ذاتي ۽ حقيقي آهي، انهيءَ ڏانهن مشغول ۽ متوجهہ ٿي. انهيءَ کري موجودات جا جيڪي بہ قسم آهن، ان جي جمال جا جيڪي بہ جلوا آهن، ۽ ڪائنات جا جيڪي بہ جزا آهن، ان جي ڪمال جو آئينو آهي. تون پنهنجي انهيءَ نسبت کي مشق ۽ رياضت سان انهيءَ درجي تائين پهچاءِ، جو اها حقيقي هستي تو ۾ مدغم ٿي وڃي، ۽ خود تنهنجي هستي، تنهنجي نظر کان غائب ٿي وڃي، تان جو تون جيڪڏهن پنهنجو خيال ڪرين تہ عين انهيءَ جو خيال ڪرين ۽ پنهنجو ذڪر ڪرين، تہ عين انهيءَ جو ذڪر ڪرين. مطلب تہ اهڙيءَ طرح هڪ ٿي وڃين، جو اناالحق هو الحق جي حڪم ۾ داخل ٿي وڃين."

ٻئي هنڌ لکيو اٿس:

"حق تعاليٰ جي حقيقت، ان جي هستي آهي. اهڙي هستي، جنهن ۾ ڪنهن هستيءَ جي گنجائش نہ آهي، نہ ان ۾ تغير ۽ تبدل ۽ امڪان آهي ۽ عدد ۽ گهٽائيءَ جو گمان. سمورين حدن ۽ قيدن کان بالاتر آهي، ۽ عقل ۽ حواس ٻئي ان کي پنهنجيءَ گرفت ۾ آڻڻ کان معذور آهن.

انهيءَ ذات جون صفتون ظاهري طرح تہ غير ذات آهي، پر حقيقت ۾ عين ذات آهن. ملا جامي لکي ٿو:

"عقلي لحاظ کان صفتون بيشڪ ذات کان الڳ آهن، پر تحقيق ۽ حصول جي نڪتہ نگاهہ کان عين ذات آهن. مثلاً عالم انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ صفت علم هجي، قادر انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ قدرت هجي، مريد انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ ارادو هجي: ۽ اهو يقيني آهي، تہ جهڙيءَ طرح اهي صفتون هڪ ٻئي کان جدا آهن، اهڙيءَ طرح ذات کان بہ الڳ آهن. پر ان جي حقيقت تہ عين ذات ۾ ئي آهي، ان کان ٻاهران جو ڪو وجود ڪونهي."

حضرت عبدالڪريم جيلي پنهنجي ڪتاب "انسان الڪامل" ۾ لکيو آهي:

"چاڙڻ گهرجي تہ عظمت هڪ ٻاهہ، علم پاڻي، قوت هوا، ۽ حڪمت مٽي آهي. هي اهڙا عناصر آهن، جن مان تنهنجو جوهر بنيو آهي، ۽ انهيءَ جوهر (يعني ذات يا تنهنجي حقيقت) جا بہ پهلو آهن: هڪ ازل ٻيو ابد. ان لاءِ بہ وصفون آهن: پهريون حق، ٻيو خلق. ان جون بہ صفتون آهن: پهريون قديم، ٻيو حادث. ان جا بہ نالا آهن: پهريون رب، ٻيو عبد. ان جون بہ صورتون آهن:

پهريون ظاهر، ٻيو باطن. ان جا ٻه حڪم آهن: پهريون هي تہ هو پنهنجي لاءِ مفقود ۽ پنهنجي غير لاءِ موجود آهي، ۽ ٻيو هي تہ هو پنهنجي غير لاءِ مفقود ۽ پنهنجي لاءِ موجود آهي. ان جون ٻہ معرفتون آهن: پهرين هي تہ ڪڏهن وجوبيت ۽ ڪڏهن سلبيت هجي، ۽ ٻي هيءَ تہ پهريائين سلبيت هجي، ۽ ٻي هي تہ پهريائين سلبيت هجي ۽ پوءِ وجوبيت هجي.“

ان مان معلوم ٿيندو تہ صوفيائي ڪرام جي نظر ۾ عالـمُ، ذات باري تعاليٰ کان علحده نہ آهي، پر ان ذات مطلق جي مظاهر جو نالو عالـمُ آهي، اهو آهي: ”وحدت الوجود“. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ فڪر ۽ حقيقت جي وضاحت ڪئي آهي. ان تي ئي زور ڏنو آهي، ۽ ان کي ئي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ جيئن ٻين بزرگن پنهنجي فڪر جي وضاحت لاءِ قرآن شريف جون آيتون شاهديءَ طور آنديون آهن، تيئن حضرت سچل سرمست بہ اهي آيتون آنديون آهن، جهڙوڪ:

1. هوالاول والاخر والظاهر والباطن: (پ – 27، ”الحديد“، آيت – 3)
(اهو ئي اول آهي، اهوئي آخر آهي، اهوئي ظاهر آهي، اهوئي باطن آهي.)

2. ڪل يوم هو في شان: (پ – 27، ”الرحمٰن“، آيت – 29)
(هو هر لمحي هڪ نئين شان ۾ ظاهر آهي.)

3. نحن اقرب اليہ من حبل الوريد: (پ – 26، ”ق“، آيت – 14)
(اسان ان (ماڻهو) کان ان جي شهہ رڳ کان بہ وڌيڪ ويجها آهيون.)

4. فَاينما تُولو فَثم وَجہُ الله: (پ – 1، ”البقره“ – آيت – 115)
(تون جيڏانهن بہ منهن ڪندين، اوڏانهن الله جوئي منهن آهي.)

5. وفي انفسم افلاتبصرون: (پ – 26 – ”الذاريات“ – آيت–21)
(۽ توهان ۾ آهي، ۽ توهان ڏسيَ نٿا سگهو.)

وجودي تصوف جو علمبردار ۽ اناالحق جو نعرو هڻندڙ منصور حلاج صوفياءِ ڪرام وٽ تمام گهڻو مشهور آهي. سيني صوفين سندس ذڪر آندو آهي. اسان جو حضرت سچل سرمست، منصور حلاج جي خيال ۽ اعلان سان متفق آهي: چوي ٿو:

جتـــي مـــاڻهن ميـــڙ، آءٌ تتـــي ناهيـــان،
سـســي سـنباهيان، پـٺـيءَ شـاهـ حـلاج جـي.

شيخ منصور حلاج بيضاوي (وفات 359هہ/969ع) مشهور و معروف صوفي ٿي گذريو آهي، ۽ کنهن بہ تعارف جو محتاج نہ آهي. سندس نعرو "اناالحق" اڄ تائين توضيح طلب رهيو آهي. فرانسيسي مستشرق "لوئي ميسينر" حلاج بابت مفصل تحقيق ڪئي آهي، ۽ سندس ڪتاب "الطواسين" وڏي تحقيق ڪان پوءِ 1913ع ۾ پيرس مان شايع ڪرايو. ان ۾ حلاج چوي ٿو:

"جيڪڏهن مان پنهنجي وعدي (اناالحق) کان ڦري وڃان، تہ مان بہ بهادريءَ ۽ جوانمرديءَ جي ميدان مان ڪڍيو ويندس."

اڳتي هلي چوي ٿو:

"مون هينئر چيو آهي، تہ حق کي نتا سڃاڻو، تہ ان جي علامتن کي تہ سڃاڻو. ان جي هڪ علامت "مان" آهيان. "اناالحق" (مان حق آهيان يا منهنجو نفس ناطقہ حق آهي) ڇاڪاڻ جو مان هميشہ حق سان گڏ رهيو آهيان."

حضرت سچل سرمست بہ وڏي واڪي "اناالحق" جو نعرو هڻي ٿو:

سوز گداز ۽ غم، مڙوئي معاف ٿيو،
مار دمامين دم، عاشق اناالحق جو.

منصور هڪ هنڌ چوي ٿو:

"حقيقت، حقيقت آهي، ۽ خلقيت خلقيت. خلقيت ترڪ ڪريو، تہ جيئن "هو" بنجي سگهو، ۽ "هو"، "اصل" ۾ اعتبار سان "تون" بنجي وڃي."

حضرت سچل سرمست انهيءَ خيال کي ڪيترين ئي جاين تي آندو آهي. نموني طور ڪجهہ بيت ڏجن ٿا:

"تون"، هين سان، "تون" لپين، "مان" لپان "تو" سان،
"تون"، "هي"، "آءٌ" سپهين، "لا" ۾ موجودات ٿي.

جي تو ڄاتو "پاڻ"، تہ آءٌ بيو ڪو آهيان،
ڪَنڌُ غرق گمان، ڳهلا انهيءَ ڳالهہ ۾.

"مان" جي حقيقت بيان ڪندي منصور چوي ٿو:

"عقل ۽ قياس جا غلامو! ائين نہ مان هينئر "انا" (مان) آهيان، يا ڪڏهن هوس. مان هڪ بي هنر عارف آهيان، ۽ منهنجي هيءَ حالت خالص ۽ بي هنر نہ آهي. جيڪڏهن مان "هو" ۾ رهندس، تہ "انا" نہ رهندي."

حضرت سچل سرمست چوي ٿو:

معلـوم ٿـي مرشـد کـون، ٻـي جـا ڳجهـي ڳالهـــ،
هـــن جـــي ڇـــا مجـــال، "هــو" ليـــي "هـــن" ســـان.

حضرت سچل سرمست شيخ عطار کان بہ گهڻو متاثر آهي، ۽ سندس ذڪر پنهنجي شعر ۾ ڪيو اٿس. شيخ فريد الدين عطار (وفـات 127هــ / 745ع) پنهنجي ڪتاب "منطق الطير" ۾ فرمائي ٿو:

"معرفت باري جي صورت فقط هيءَ آهي، تہ انسان پنهنجي خوديءَ کي هستي مطلق ۾ گم ڪري:

"تـو مباش اصلا کمال اين ست و بـس
تـو درو گم شو وصال اين ست و بـس
تـــو درو گم شـــو صلـــوي آن بـــود
پرچـہ آن نـــہ بـــود فضـــوي آن بـــود."

ترجمو: اصل ڪمال هي آهي، تہ تون پنهنجي هئڻ مان هٿ ڪڍ. تون هن (ذات الاهي) ۾ گم ٿي وڃ ۽ اهو وصال آهي ۽ بس. تنهنجي لاءِ اهو جائز ۽ واجب آهي تہ هن ۾ گم ٿي وڃين، ۽ جي ائين نہ ٿيو تہ ٻيو سڀ ڪجهہ بيڪار آهي.

حضرت سچل سرمست فرمائي ٿو:

"پـاڻ وڃـائج نـور نظـر ۾، تـہ وسـرئي ٻـي آڪـاڻي،
فنـا کـون اڳـي بقـا نـہ ٿينديـن، جيئـن پـارو ۽ پـاڻي،
صـورت منجهـان ٿـي ٻـي صـورت وڃـون گـرد اڏاڻـي."

وجودي فڪر جو وڏو شارح ۽ فيلسوف شيخ محي الدين ابن عربي (وفات 638 هہ /1240ع) آهي. سندس ٻہ ڪتاب: "فصوص الحِـڪم" ۽ "فتوحات مڪيہ" مشهور آهن.

حضرت سچل سرمست جو فڪر ابن عربيءَ جي فڪر ۽ شرح سـان بہ مطابقت رکي ٿو. ابن عربي چوي ٿـو تـہ وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهوئـي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالـمُ ۽ الله هڪبئي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله جي ذات ڪي ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو، يعني جوهر ۽ عرض جي عينيت جي بنا تي. انهيءَ

ڪري هو چوي ٿو، تہ عالــمُ، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. سچل سائين اها ڳالهہ هن طرح بيان ڪئي آهي:

صورت ۾ جاءِ دَمَ جي، دَمَ ريءَ نہ صورت ڪم جي،
دَمَ ۾ جا لذت غم جي، وهہ واهہ ڳالهہ خاصي.

آهي بي نام و نشان، سر انهيءَ جو ناهي امڪان،
طرحين طرحين پوشاڪان پهريئين، ڪل يوم هُوَ في شان،
ظاهر ذات صفات سهي، ڪر سِرِي سِرُه انسان.

آهيان آءٌ اسرار، جيڏيون مون ڪي ڪير ڪيون پانيو،
آيس هن عالــمَ ۾ ٻاري چاڙهي بارُ،
آٽيو صدق يقين سان اديون ڙي اعتبارُ،
نوري ناري ناهيان، آهيان رَبُ جبارُ.

پوئين مصرع جو اهو مطلب نہ آهي، تہ هو پاڻ کي الله سڏائي ٿو. حقيقت اها آهي تہ هو پنهنجي نفي ڪري ٿو. ۽ صفات جي حقيقت کي تسليم نٿو ڪري. منصور حلاج بہ ائين ئي چيو آهي:

"جنهن چيو، تہ مان ذات کي ان جي صفتن مان سڃاتو، انهيءَ صانع کي ڇڏي صنعت تي اڪتفا ڪئي."

حضرت سچل سرمست جي خيال ۾ هر ڪنهن شيءِ ان ذات مطلق جو اولڙو آهي، انهيءَ ڪري صفات يا ڪثرت جو حقيقي وجود آهي ئي نہ. يعني ٻيو ڪجهہ بہ ڪونهي، فقط اهوئي آهي. اهوئي سبب آهي جو هو چوي ٿو، تہ مان تہ آهيان ئي نہ، آهي ئي اهو. "نوري ناري ناهيان" جو مطلب آهي، تہ نور ۽ نار جي ڪا جدا حقيقت ڪانهي، پر ذات جون صفات آهن. صفات جيئن تہ ذات جو عين آهي، انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، "نور ۽ نار سان منهنجو ڪو واسطو ڪونهي، پر مون ۾ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري آهي." يعني هو جڏهن پنهنجو پاڻ فنا ڪري ٿو، تڏهن ڪيس فقط اهائي ذات نظر اچي ٿي. انهيءَ حالت ۾ ڪيفيت ۾ هو بي اختيار ٿي چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار."

فنا جو مطلب آهي، تہ انسان پنهنجي انفراديت ختم ڪري، ذات مطلق اندر سمائجي، وحدانيت جي تڪميل ڪري. حضرت جنيد بغدادي فناجا ٽي درجا بيان ڪيا آهن:

پهرين قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي صفات اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي، ٻي قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪل دست بردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، تہ طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي، جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجهل ٿي وڃي.

حضرت جنيد ٽين درجي جي فنا جي وضاحت ڪندي چيو آهي، تہ هن درجي جو مقصد آهي، تہ انسان انهيءَ شعور کان بہ عاري ٿي وڃ ي، تہ هو "روياي حق" جي مقام تي پهچي چڪو آهي. وڌيڪ سمجهايو اٿس، تہ فنا ان وقت طاري ٿئي ٿي، جڏهن هڪ عابد تي ذات الاهي پوري طرح ڇانئجي وڃي ٿي، سندس چوڌاري احاطو ڪري ٿي، ۽ ان تي پوريءَ طرح فتحياب ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ جيتوڻيڪ ان جي چوڌاري رهندڙ انسانن لاءِ ان جو جسماني وجود ۽ ظاهري هيئت باقي رهي ٿي، پر ان جي انفراديت بلڪل فنا ٿي وڃي ٿي. هن جي اندر هن جو الڳ وجود باقي نٿو رهي. حضرت سچل سرمست تي اها ڪيفيت طاري هئي، ۽ سندس ڪلام انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت جي ترجماني ڪري ٿو:

اڀريو آفتاب، جهليو تارن هڏ نہ تاب
گوشا ويا، ٿي گم سي.

—

ڏٺو تماشو تيغ جو ڪوپن ڪنڌ ڪپائي.

—

جيڪي هيڙس جيڏيون، ساڳي آءٌ ٿيو.
پاڻهي پنهل آهيان، ڇاڻي ڪونہ بيو.
ظاهر منهنجي ذات ڪي، ڪيچن پاڻ ڪيو.
"سچو" سارو سچ ٿيو، وڃئون ورهہ وئو.

"وحدت الوجود" جي فڪر جي سلسلي ۾ تنزيہ ۽ تشبيهہ جو مسئلو بہ اچي ٿو. تشبيهہ جي لفظي معنيٰ آهي مشابهت ڏيڻ. علم الڪلام جي اصطلاح

۾ معنيٰ آهي خالق کي مخلوق جي صفات سان متصف ڪرڻ. تنزيہ جي معنيٰ آهي پاڪ ڪرڻ. علم الڪلام جي اصطلاح ۾ هي لفظ انهيءَ مفهوم ڪي ظاهر ڪري ٿو، تہ مخلوق جي صفات، خدا جي ذات ۾ نٿي ڪري سگهجي.

ابن عربي تنزيہ محض يا تشبيهہ محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو. ڇاڪاڻ جو ٻنهي تصورن جي تقاضا آهي: اثنيت موجودات. هو ان کي هن طرح بيان ڪري ٿو، تہ جيڪڏهن جدا جدا اثبات تنزيہ محض يا تشبيهہ محض سان ڪيو وڃي، تہ ان جي اطلاق جي نفي ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري توحيد جو اثبات تنزيہ ۽ تشبيهہ ٻنهي سان ڪرڻ گهرجي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ خيال جو قائل آهي. تشبيهہ محض جو اقرار ڪندي چوي ٿو:

ڪاٿيئن ملا قاضي تون، ڪاٿيئن سيد سڏائين ٿو،
ڪاٿيئن مُغ برهمڻ تون، ڪاٿيئن بانگ ٻڌائين ٿو،
ڪاٿيئن منهن ۾ محراب، ڪاٿيئن تلڪ لائين ٿو،
ڪاٿيئن تسبيحان تو سورين، ڪاٿيئن جٽيا پائين ٿو.

ٻئي هنڌ تنزيہ محض يا تشبيهہ محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو:

ذاتيءَ منجهہ ذات ڇپائي، بازي يار بنائي،
هادي حقيقت حال جي، مون کي ساري سڻائي،
سڀ ڪنهن ۾ سڄڻ، نوبت نينهن وڄائي،
ڪاٿيئن انالحق جي، تن چوٽ تہ چلائي،
"انا احمد بلاميم"، اها معنيٰ مڙيائي،
ڪاٿيئن مسيتين ۾، ٿيو خاصو خدائي،
موتي مڙهين وچ ۾، تنهن مالها قيرائي،
اندر باهر هڪڙو، آهي صورت سيائي،
ڳالهہ نہ سمجهڻ جهڙي، پر سيا سمجهائي،
ڪافر مومن هڪڙو، "سچو" بوڙج بيائي.

"وحدت الوجود" جو فڪر سمجهائڻ ۽ ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ پنهنجي شعر ۾ ڪيترائي دليل ۽ مثال ڏنا اٿس. خاص طرح سان فارسي شعر ۾ دليلن ذريعي هي مسئلو سمجهائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي اٿس. "ديوان آشڪار" جي هينين بيتن ۾ الف جو مثال ڏنو اٿس. جيئن هڪ الف مان سوين

حرف بڻجن ٿا، تيئن وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي. ان ڪان پوءِ آئيني جو مثال ڏنو اٿس، تہ جهڙيءَ طرح آئيني ۾ پنهنجي تصوير ڏسي سگهجي ٿي، اهڙيءَ طرح پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسبو، تہ ان ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

1. زنِـا چيـزي شـد يـک چيـز پيـدا،
کـہ او در هـر دو عـالم شـد هويـدا.

2. تـرا در حـرف مـي بـايد تصـور،
بـود از يـک الـف صـد حـرف معنـيٰ.

3. هـر آن کـہ اصـل خـود رامـي شناسـد،
شـود آگـاه او ار ايـن معمـا.

4. توئـي آئينـہ اوآئينـہ آران،
کـہ از آئينـہ باشـد روي بنمـا.

(ديوان آشڪار: جلد:1، ص 36، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي نومبر 1981ع)

معنيٰ: 1. عدم مان هڪ شيءِ وجود ۾ آئي، ۽ اها ٻنهي جهانن ۾ ظهور پذير ٿي ويئي.

2. تون حرف کي پنهنجي تصور ۾ آڻ. هڪ الف مان معنيٰ جا سوين حرف بنجن ٿا.

3. جيڪو شخص پنهنجي اصليت کان واقف آهي، اهوئي هن معمي جو مطلب سمجهي سگهي ٿو.

4. تون آئينو آهين، ۽ هو اُهوئي آهي جو آئيني ۾ نظر اچي ٿو، ۽ آئينو انهيءَ لاءِ هوندو آهي، تہ ان ۾ صورت ڏٺي وڃي.

مثنوي ”رهبر نامہ“ ۾ اها ڳالهہ درياهہ ۽ ڇوليءَ جو مثال ڏئي سمجهائي اٿس. فرمائي ٿو:

1. مـوج ز دريـاي چـو بيـرون فتـاد،
بـر طـرف دشـت چـُـنان رُو نهـاد.

2. دشـت همـہ سـيل دريـا شـود،
بعـد ازان سـبزه صحـرا بـود.

3. گر نہ زند موج همان آب کو،

تاکہ بصحرا رخ سيلاب او.[1]

معنيٰ: 1. جڏهن ڇولي درياهہ کان ٻاهر اٿلي، تڏهن بيابان جو رخ اهڙي طرح سان ڪيائين جو.

2. سڄو بيابان درياهہ جي وهڪري هيٺ اچي ويو، انهيءَ کان پوءِ بيابان سرسبز ٿي ويو.

3. جيڪڏهن درياهہ اهڙيءَ طرح لهرون نہ هڻي ها، تہ هيءَ سيلاب جو رخ بيابان طرف ڪيئن ٿئي ها؟

مثنوي "وحدت نامہ" ۾ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

1. دل را نيست قراري، بد لم هست شراري،

پس از و عاشق گشتم.

در ميخانہ بر فتم، تاز مسجد بگذشتم،

رشتۂ تسبيح گسِشتم.

2. چہ کنم حالت مستم، گہ بالا گہ پستم،

بخلائق بد نامم.

خاص هستم نہ عامم، نہ جماعت ز امامم،

کردم از زهد سلامم.[2]

3. درد و عشقش انعامم، راهِ توحيد مقامم،

در رَهِ عشق چہ چاره.

زدم از عشق نقاره، دل ماپاره پاره،

ز سبب خاص قطاره.[3]

معنيٰ: 1. دل کي قرار ڪونهي، ان ۾اُلا تا ڀڙڪن، ۽ اهوئي منهنجي عاشق هجڻ جو سبب آهي. ميخاني ويندي جڏهن مسجد وٽان لنگهيس تہ تسبيح ڇني ڇڏيم.

---

[1] مثنوي "رهبر نامہ": ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع

[2] مثنوي "رهبر نامہ": ص 4 -6.

[3] مثنوي "وحدت نامہ": ص ص 4-6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع

2. مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪهڙي ڪيفيت بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ته ڪڏهن پستيءَ تي آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نه خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نه عوام ۾. نه مقتدي آهيان، نه امام. پر زهد کي بهرحال مون ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.

3. مون کي انعام ۾، هن جو عشق ۽ درد مليو آهي ۽ منهنجو مقام (منزل مقصود) سندس وحدانيت جي راهه آهي، عشق جي راهه ۾ انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪابه واٽ نه آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي ۽ انهيءَ ڪري منهنجو شمار خاص ماڻهن ۾ ٿيڻ لڳو آهي.

"تار نامه" ۾ وجودي فڪر کي سمجهائڻ لاءِ تار جي آتم ڪهاڻي بيان ڪئي اٿس: جنهن ۾ تار پنهنجي اصلي حقيقت ۽ موجوده حالت بيان ڪري رهي آهي. اهڙيءَ طرح سمجهايو اٿس، ته هن ڪثرت ۾ انهيءَ ئي ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري آهي. فرمائي ٿو:

1. جسم طنبور است و تار چون زبان،
مي کند اسرار مولئ راعيان.

2. تار جان است قلب را طنبور دان،
هست زا نگشت سراينده بيان.

3. اين حقيقت تار چون کردم تمام،
صبر خود خود شُدز گفتن و السلام.

معنيٰ: 1. جسم طنبورو آهي، ۽ تار زبان جي مثل آهي، جيڪا الله جا لڪل راز بيان ڪري ٿي.

2. تار جان آهي، ۽ دل طنبورو آهي، جا آڱر جي اشاري سان ٻڌائي ٿي.

3. اها حقيقت جڏهن تار پوري ڪئي، ته پوءِ خود بخود صبر ۾ اچي ويئي، وڏيڪ سلام.

"مثنوي گداز نامه" ۾ به وحدت الوجود جو مسئلو دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي. هڪ دليل هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو برف جي ڳرڻ ۽ پاڻيءَ جي اصليت بابت آهي:

1. برف آرد روي بسوي آفتاب،
مي گدازد محو گردد گشت آب.

2. اصــــل آن آب اســـت آب بـــــرف،
بـرف آن آب اسـت بشـنو ايـن صـرف.

3. چـون هسـتي خـود بيـايد بـرف گشـت،
چــون گــداز بـــرف از هســـتي برفــت.

4. صــد تــصرف زد شــد بعــد از گــداز،
گشـت كـار او سـبزه هـاكرده فـراز.[1]

معنيٰ: 1. برف جڏهن سج ڏانهن تي منهن ڪري، تہ ڳري وڃي ٿي ۽ پاڻي ٿيو پوي.

2. اصل اهو پاڻي هو، جنهن مان برف ٺهي. برف اهو ساڳيو پاڻي آهي. هيءُ لفظ سمجهہ.

3. جڏهن هئڻ ۾ آئي، تہ برف ٿي ۽ جڏهن وري ڳري ويئي، تہ هن جي هستي هلي ويئي.

4. ڳرڻ ڪان پوءِ هن مان سوين ڪم ٿيا. ان مان ڪي ٿي ڪيتيون ۽ سبزيون آباد ٿيون.

اهو مسئلو سمجهائڻ سان گڏ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ تون حقيقت ۾ ڪجهہ بہ نہ آهين، پر انهيءَ ڪُل جو جز آهين. انهيءَ ڪري تو کي پنهنجو وجود وساري انهيءَ ذات مطلق ۾ ملي هڪ ٿي وڃڻ گهرجي، يعني فنا ڪان پوءِ ئي تون بقا جي منزل ماڻيندين. مثنوي ”راز نامہ“ ۾ اها ڳالهہ نهايت وضاحت سان سمجهائي اٿس. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

1. از وجــــودت بـــاش كلـــي بـــي خبـــر،
خيـال خـود راهـم بيـاري در نظـر.

2. در نگـــاهم ديـــد خـــود را محـــو كـــن،
تــا رســي دربــار گاهــ ذوالمنــن.

3. از دريچـــــۀ ديدهـــــا بيـــــرون بيــــا،
تاشــوي در هــر دو عــالم بادشــاه.

[1] مثنوي ”گداز نامہ“: علي اڪبر درازي، ص 24، مطبوعہ اتحاد پريس سکر، 1963ع

4. جسم را گر ساز ديده را شناس،

اين حقيقت بيايد در قياس.

معنيٰ: 1. پنهنجي وجود کان تون بي خبر رهہ ۽ پنهنجي خيال کي نظر ۾ رک.

2. پنهنجي نگاهہ ۾ پاڻ کي محو ڪري ڇڏ تہ تون الله جي حضور ۾ پهچي سگهين.

3. ظاهري نگاهہ جي دري کان ٻاهر اچ، تہ ٻنهي جهانن جو تون بادشاه ٿئين.

4. جسم کي گم ڪر ۽ نظر کي سڃاڻ، اها حقيقت، تو کي پنهنجي فڪر ۾ رکڻ گهرجي.

نثري تحرير "نڪتہ تصوف" ۾ طالب کي تلقين ڪندي ڪيس سڀ کان پهريائين اهائي ڳالهہ ذهن نشين ڪرائي اٿس. فرمايو اٿس:

"حق جي طالب کي گهرجي تہ پنهنجي صفتن کي فنا ڪري، الله جي صفتن سان بقا جو وجود ماڻي، ۽ خودي (پاٽپٽو) جي وڻ کي پاڙان پٽي ڪڍي."

پاٽپٽي جي پڄاڻي، حقيقي عشق ۽ درد کان سواءِ ممڪن نہ آهي. انهيءَ ڪري عشق، درد ۽ سوز تي تمام گهڻو زور ڏنو اٿس. مثنوي "درد نامہ" ۾ سمجهايو اٿس:

1. اين درد بود همہ سعادت،

اين درد شده همہ هدايت.

2. اين درد قطع کند منازل،

شد در دو جهان عشق نازل.

3. کم ميکند و غرور شاهي،

چہ چترو چہ تخت وچہ مُباهي.[1]

معنيٰ: 1. اهو درد سمورو نيڪ بختي جي نشاني آهي. انهيءَ درد ۾ سموري هدايت سمايل آهي.

2. اهو درد سڀ منزلون طيءِ ڪرائي ٿو. ٻنهي جهانن ۾ عشق عطا ڪري ٿو.

3. اهو بادشاهي غرور گم ڪري ٿو. تاج، تخت ۽ غرور کي هٽائي ٿو.

[1] مثنوي "درد نامہ": ص 3. مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي خيرپور، جنوري 1963ع

اهڙيءَ طرح ”وحدت الوجود“ جو فڪر نهايت وضاحت سان سمجهايو اٿس، ۽ مثال ۽ دليل ڏئي ذهن نشين ڪرايو اٿس. انتخاب ۾ به جدا جدا صنفن مان ڪجهہ ڪلام ڏنو ويو آهي، جيڪو سندس فڪر ۽ پيغام جي پوري پوري وضاحت ڪري ٿو.

مطلب تہ حضرت سچل سرمست انسان کي خود فريبيءَ مان ڪڍي، خودشناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو، احساس ڪمتريءَ کان بچائي، انسان کي پنهنجو حقيقي شرف ۽ شان سمجهائي ٿو. هو حڪيمانہ انداز ۾ جز ۽ ڪل جي حقيقت ذهن نشين ڪرائي ٿو، انسان کي سندس منزل ۽ مقصود سمجهائي ٿو. هو وڏي جرات ۽ بيباڪي سان حقيقت تان پردو کڻي ٿو. جهڙي جرئت، مستي، جوش ۽ بيباڪي سچل سرمست جي ڪلام ۾ آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن بہ شاعر جي ڪلام ۾ نہ ملندي. هو انسان کي وڏي واڪي سڏي، جهنجهوڙي، جاڳائي اعليٰ منزل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس ڪلام، زندگيءَ جو تفسير بہ آهي، تہ تعبير بہ آهي. هن سوري ۽ سينگار، مئي ۽ مستي، وحدت ۽ ڪثرت، نفي ۽ اثبات جي مختصر لفظن ۾ زندگيءَ جي سمورن رازن کي سموهي ۽ سمائي هڪ نصب العين جي نشاندهي ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪلام زندگيءَ جو آئينو بہ آهي، تہ زندگيءَ جو تفسير بہ آهي، ۽ ان سان گڏ اعليٰ ۽ ارفع زندگيءَ لاءِ هڪ پيغام بہ آهي.

وحدت نامہ

سچل سرمست جي سنيهي جو مول متو "وحدانيت" آهي. هو مختلف طريقن سان توحيد جو عقيدو ذهن نشين ڪرائي ٿو. "وحدت نامہ" ۾ سڄو زور توحيد جي سمجهائڻ تي ڏنو اٿس، ۽ "وحدت الوجود" جي فڪر ڪي دليلن ۽ تمثيلن ذريعي واضح ڪيو اٿس. انهيءَ ڪري هت سندس سنيهي جي ڇنڊڇاڻ لاءِ "وحدت نامہ" جو مطالعو ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو:

سچل سائينءَ جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن هڪ مقصد کي سامهون رکي شعر چيو آهي، ۽ پنهنجي ڪلام کي "سنيهو" سڏيو آهي. البت ائين بہ چيو اٿس تہ اهو عام ماڻهن لاءِ نہ آهي، ڇاڪاڻ جو انهن جو ذهن ان جي گهرائين تائين پهچي نہ ٿو سگهي. فرمائين ٿا:

چند گوئيم ڪلامي، تم سازيم تمامي،
فهم بفهم پيامي، خواص خواند نہ عوامي،
تا ازين نامہ و نامي، اين خدائي است غلامي.[1]

[ان کان وڌيڪ مان ڇا چوان؟ مان تہ سڀ ڪجهہ چئي چڪو آهيان. تون منهنجي پيغام کي سمجهہ. منهنجو پيغام، خاص ماڻهن جي پڙهڻ لائق آهي، عوام لاءِ نہ آهي. هيءَ دنيا قيد خانو آهي.]

هونئن تہ حضرت سچل سائينءَ جو سمورو ڪلام تصوف جي اسرار و رموز جي وضاحت ۾ آهي، پر هن مثنويءَ ۾ خاص طور تي "وحدت الوجود" کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. فارسيءَ کان سواءِ، سنڌي ڪلام ۾ بہ "وحدت نامو" آهي. فارسي مثنوي "وحدت نامہ" هن بيت سان شروع ٿئي ٿو:

جلوۂ حسن پديدار، تجلي در و ديوار،
درون بيرون دلدار، بہ هر ذره ديدار:
عيانست همہ اسرار، من و ما اي بگذار. (ص 2)

[حُسن جو جلوو ظهور پذير ٿيو، جنهن جي تجلي درو ديوار هر ذري ۾ ڏسي سگهجي ٿي. سمورا راز بي نقاب (ظاهر) ٿي چڪا آهن. تون "مان" ۽ "اسان"، کي ڇڏي ڏي] چو تہ، ذات مطلق جو جلوو هر شيءِ مان عيان آهي.

---

[1] مثنوي "وحدت نامہ": ص 18، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي، خيرپور ڊسمبر 1964ع

"وحدت نامہ" سنڌيءَ جي شروع ۾ بيت هي آهي:

اول پيـــري پـــچ، جـــي بنـــد خيـــالات جـــا،
تنهـــن پڇاڻـــا وچ، حلاجـــي حيـــرت ۾.

حضرت سچل سرمست وحدت الوجودي صوفي هو، ۽ منصور حلاج جي نظريہ جو قائل هو. سندن نظر ۾ منصور جو نظريو اهو شراب آهي، جنهن جي خمار سان ظاهري پردا پري ٿي وڃن ٿا، ۽ دوئيءَ مان نجات ملي وڃي ٿي:

شــراب ايــن منصــوري، از و شــد مخمــوري،
محو شد كنز و قدوري، كشف القلوب و قبوري،
بــود ايــن همــہ مــزدوري، بــر هديــم ز دوري. (ص 2)

[منصوري شراب اهو ئي آهي ۽ هي ان جو خمار آهي، جنهن سان "كنز" ۽ "قدوري" محو ٿي چڪا آهن. "كشف القلوب" ۽ "كشف القبور" تہ فقط هڪ مزدوري آهي. اسان دوريءَ کان نجات حاصل ڪئي آهي.]

"كنز" ۽ "قدوري" فقہ جا ڪتاب آهن. سچل سائينءَ جي نظر ۾ حقيقي عشق، ظاهري علم جي دليلن ۽ صحبتن کي بلڪل ختم ڪري ڇڏي ٿو. سندن مٿئين بيت مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو، تہ "كشف" ۽ "ڪرامت"، تصوف جي راهہ ۾ ڪابہ اهميت نہ ٿا رکن. سندن سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام مان بہ اهائي ڳالهہ واضح ٿئي ٿي.

تصوف جي رستي ۾ فنا کي نهايت اهم مقام حاصل آهي. نہ فقط ايترو، پر پهريون مقام ئي فنا جو آهي. "وحدت نامہ" فارسيءَ ۾ سچل سائينءَ خود پنهنجي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

حقاڪہ از خود رستيم، سخن راست گفتيم،
اَشک از ديده روانم، كنـم از درد بيـانم،
نـہ هميـم نـہ همـانم، همـہ سِـر سـبحانم. (ص 2)

[بيشڪ اسان پنهنجو پاڻ کان ازادي حاصل ڪئي آهي ۽ هيءَ سچي ڳالهہ چئي آهي. منهنجي اکين مان ڳوڙها جاري آهن، ۽ مان پنهنجو درد بيان ڪري رهيو آهيان. مان نہ هي آهيان ۽ نہ هو آهيان، بلڪ سراپا الاهي راز آهيان.] - يعني فنا کان پوءِ ئي سراپا راز الاهي بنجي ويا.

بئي هنڌ فرمائين ٿا، تہ مان خوديءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي هميشہ وصال جي حالت ۾ آهيان:

ڪزمن ما اي رستي، ز مذاهب بگذشتي،
عجب اين است خيالم، بود اين قيل و مقالم،
دائما هست وصالم، جسم و جان وبالم. (ص 2-4)

[تون "مان" ۽ "اسان" يعني، خوديءَ مان آزادي حاصل ڪئي. مذهبن کان اڳتي نڪري وئين. منهنجو هي خيال آهي تہ انوکو. پر اصل ڳالهہ اها آهي تہ مان هميشہ وصال ۾ آهيان. هي جسم ۽ جان مون لاءِ وبال آهي.]

هن وسيع ڪائنات ۾ ڪنهن بہ شيءِ کي حقيقي وجود نہ آهي. وجود مطلق فقط هڪ آهي - يعني وحدت ئي وحدت آهي، ڪثرت عارضي آهي. انهيءَ ڪري سموريون صورتون خيالي آهن. طالب کي گهرجي، تہ ان راز کي سمجهي، دوئيءَ کي دور ڪري ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري. ان کان پوءِ ئي ڪيس هميشہ لاءِ حق جو وصال حاصل ٿيندو، ۽ بقا جي مقام تي پهچي ويندو. حضرت سرمست فرمائي ٿو:

نہ ڪسي داند حالم، هست موهوم اشڪالم،
هر ڪجا او، تو ڪجائي، بگذري از من و ما اي،
گر بہ بحر عدم آيي، نہ فنا اي بہ بقا اي

[منهنجي حال جي خبر ڪنهن کي بہ نہ آهي. سڀ صورتون خيالي آهن. هر جڳهہ اهوئي آهي. تون ڪٿي آهين؟ خوديءَ کي ڇڏي اڳتي وڌي وڃ. تون جيڪڏهن پنهنجو پاڻ کي نابودي جي سمنڊ ۾ آڻيندين، تہ فاني نہ ٿيندين، بلڪ بقا حاصل ڪندين.]

جوش ۽ مستي ئي انهيءَ اسرار کي کولي سگهي ٿي. ان کان سواءِ طالب جي ڪاميابي ناممڪن آهي. جوش ۽ مَستي وري عشق حقيقي جي ذريعي ئي اچي سگهي ٿي. فرمائين ٿا:

تو بيايي بجوشي، خلعتِ عشق بپوشي،
بسرم هست خماري، ڪه عيان شد اَسراري،
موج مستي بڪناري، برساند يڪباري. (ص 4)

[حوش ۾ اچ، عشق جي پوشاڪ پاءِ. منهنجي دماغ ۾ اهڙو خمار آهي، جنهن جا اسرار کلن ٿا. هيءَ موج ۽ مستي، آخر هڪ دفعي منزل مقصود تائين پهچائي ڇڏيندي.]

سچل سائينءَ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

چه کنم حالت مستم، گَه بالا گَه پَستم،
بخلائق بد نامم، خاص هستمِ نه عامم،
نه جماعت نه امامم، کردم از زهد سلامم. (ص 4)

[مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت ڪهڙي بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ڪڏهن هيٺانهينءَ ۾ آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نه خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نه عام ماڻهن ۾ ليکيو وڃان ٿو. نه مقتدي آهيان، نه امام ئي آهيان. پر زهد کي مون سلام (ترڪ) ڪري ڇڏيو آهي.]

درد عشق انعامم، راه توحيد مقامم،
درره عشق چه چاره، زدم از عشق نقاره،
دل ما پاره پاره، ز سبب خاص قطاره. (ص 4-6)

[عشق جو درد منهنجو انعام آهي. وحدت جي راهه منهنجي منزل مقصود آهي. عشق جي درد جو ڪوبه علاج نه آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، اسان جي دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي، انهيءَ ڪري ئي منهنجو شمار خواص مان ٿيڻ لڳو.]

ان مان معلوم ٿيندو، ته حقيقي عشق جي انتهائي منزل سرمستيءَ واري ڪيفيت آهي. حضرت سچل سرمست جي نظر ۾ انهيءَ عشق جي ئي ذريعي ذاتِ مطلق جي سواءِ ٻين سيني شين کان قطع تعلق ٿي وڃي ٿو، ۽ طالب فنا جي مقام تائين پهچي وڃي ٿو:

عشق دوڪار بداند، اول از خود برهاند،
سر بشمشير بُراند، جز خدا هيچ نماند،
بس به محبوب رساند، غير خيالات براند. (ص 16)

[عشق ٻه ڪم ڪري ٿو: پهريون اهو ته پنهنجو پاڻ کان آزادي ڏياري ٿو، ۽ ٻيو اهو ته تلوار سان سر وڍي ٿو. تان جو الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ باقي نه ٿي رهي. ان کان پوءِ محبوب سان ملائي ٿو، ٻيا سمورا غير خيال دل مان ڪڍي ڇڏي ٿو.]

پر عشق آسان نہ آهي، ان لاءِ وڏي همت گهرجي:

همچـو منصـور بدانـي، تابيـا گـر تـو توانـي،
شمـس زو همـت نشاني، گر كند اين انسـاني،
گشـت زو سـرمد فـاني، سـهل ايـن راه ندانـي. (ص 16)

[جيڪڏهن تو ۾ منصور جهڙي همت آهي تہ پوءِ بيڌڙڪ عشق جي ميدان ۾ ٽپي پئہ. اوڏي همٿ وارو شمس تبريز انهيءَ عشق جي نشاني آهي، ڇاڪاڻ جو عشق انسانيت کي ختم ڪري ڇڏي ٿو. سرمد کي بہ انهيءَ ٿي ختم ڪيو هو. انهيءَ ڪري، انهيءَ راهہ کي آسان نہ سمجهہ.]

حضرت سچل سائينءَ پنهنجي حقيقي عشق جو جيڪو تجربو بيان فرمايو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ جڏهن عشق جي بحر ۾ وڃي پهچن ٿا، تہ کين ذات مطلق کان سواءِ ڪوبہ حقيقي وجود ڏسڻ ۾ نہ ٿو اچي. انهيءَ ڪري دنيا کان منهن موڙي ڇڏين ٿا:

چون بـہ هر سوي دويدم، بـہ بحر عشـق رسـيدم،
نعره اي موج شنيدم، جـُـرعہ اي ز درد چشـيدم،
غيـر آن يـار نديـدم، سـرزِ عـالم بكشـيدم. (ص 8)

[مان جڏهن هر طرف ڊوڙڻ کان پوءِ عشق جي بحر تي وڃي پهتس، تہ اتي موج جو آواز ٻڌم، ۽ اتان ئي درد جو ڍُڪو چکيم. مون کي انهيءَ ذاتِ واحد کان سواءِ ٻيو ڪوبہ يار ڏسڻ ۾ نہ آيو. انهيءَ ڪري مون دنيا کان منهن موڙي ڇڏيو.]

ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ همہ اوست جو اقرار اهڙيءَ طرح ڪن ٿا، جيئن ڪو پنهنجو تجربو يا صحيح مشاهدو بيان ڪندو هجي. ان کان پوءِ انهيءَ نظريي کي قرآن حڪيم جي آيتن ۽ عقلي دليلن جي ذريعي سمجهائڻ ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. قرآن مجيد جي آيت "اينما تولو افثم وجہالله" (يعني جيڏانهن تون رخ ڪندين، اوڏانهن الله هوندو.) ڏانهن اشارو ڪندي، فرمائين ٿا، تہ جڏهن تون تقليد جو رستو ڇڏي پاڻ تحقيق ڪندين، تہ پوءِ توکي هر طرف فقط ذات مطلق جوئي جلوو ڪارفرما نظر ايندو[1].

---

[1] تقليد اختيار نہ ڪرڻ بابت "وحدت نامہ" سنڌي جو هڪ بيت آهي:

هـيءَ نـہ واٽ هـُـئاءِ جـي، اُهـي نڪـا تقليـد،
تحقيقـاً توحيـد، آهـي راهـہ رسـول جـي.

ايـــن راه نـــ تقليـــدي، چونڪـــ بـــراو تـــو رســـيدي،
جرعـــ زمـَــــي چشـــيدي، ســـر ز حبيـــب بڪشـــيدي،
ثـــــر وجــــه الله بديـــدي، در عشـــــقش بـــــگزيدي.

[هي رستو تقليد جو نہ آهي. تون جڏهن ان جي ويجهو پهچندين، تہ شراب جو هڪ ڍڪ پيئندين ۽ منهن، حبيب ڏي ڪندين تہ تو کي هر طرف الله ئي الله نظر ايندو. پوءِ تون ان جو عشق اختيار ڪندين.]

قرآن شريف جي آيت، "وَ هُـوَ مَـعکُـم اَينَـما کُـنتُـم" (يعنـي، اوهيـن ڪٿي بہ هجو، الله اوهان سان گڏ آهي.) جو حوالو ڏيئي، انهيءَ ئي مسئلي کـي ثابت ڪن ٿا:

"وَ هُـوَ مَـعکُـم" اقـرار است، ڪلمہ آن حق اعتبار است.
کـُــــنم از ســـر بيـــاني، بجهـــان عيـــن عيـــاني،
نبـُــود شـَــک و گـُـماني، بـُــود اســرار نهـــاني. (ص 8)

["وهو معکم" جو اقرار آهي، ۽ هي حق جو ڪلمو قابل اعتبار آهي. مـان هڪ اهڙي راز کي دنيا جي اڳيان بي نقاب (ظاهر) ڪري رهيو آهيان، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو شڪ شبهو ڪونهي. واقعي، هي هڪ ڳجهو راز آهي.]

ظاهري تمثيلن ذريعي سمجهائين ٿا تہ ڳُڙ، مصري ۽ کنڊ بظاهر جدا جدا شيون آهن، پر اهي هڪ ئي شيءِ، ڪمند مان پيدا ٿيون آهن. يعني ڪثرت ۾ دراصل وحدت جو ئي جلوو آهي. فرمائين ٿا:

اي زِ وحدت ڪثرت بيـن، قنـد و مصري شڪر بيـن،
در اصـل نيشـڪر بيـن، زو هميـن هـر اثـر بيـن،
هست يکسان نہ دگر بين، اي پسر کن تو نظر بيـن. (ص 10)

[اي پُٽ! وحدت مان ڪثرت کي ڏسُ. تو کي جيڪي ڳُـڙ، مصري ۽ کنڊ نظر اچن ٿا، اهي دراصل ڪمند مان ئي آهن، ۽ ان جا مختلف روُپ آهن. انهن کي هڪ ئي سمجهہ، هڪ ٻئي کان مختلف نہ سمجهہ ۽ چڱيءَ طرح سان غور ڪر.]

اُن کان پوءِ ٻِجَ جو مثال ڏنو اٿـن، جنهـن مـان وَڻَ پيـدا ٿـئي ٿـو. جنهـن ۾ جدا جدا ٽاريون، پـَـن ۽ ميوو ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ سون، مـِـٽي ۽ ڪپهہ جو مثال بہ ڏنو اٿـن. فرمـائين ٿـا تـہ سـون مـان مختلف زيـور ٺهـن ٿـا، مـِـٽيءَ مـان

علحده علحده قسم جا تانو نهن تا، ۽ ڪپهه مان جدا جدا قسم جا ڪپڙا تيار ڪيا وجن تا، پر مختلف زيورن جو اصل هڪڙو ئي آهي، يعني سون. مِـٽيءَ جي تانون جي ابتدائي شيءِ بہ هڪ ئي آهي، يعني مِـٽي. اهڙي ريت مختلف ڪپڙا بہ ساڳيءَ ڪپهه مان تيار ڪيا وجن تا.

ان مان سندن اهو مطلب آهي، تہ ڪثرت ۾ دراصل وحدت ئي ڪارفرما آهي. اهو ثابت ڪرڻ ڪان پوءِ، فرمائين تا تہ تون پاڻ کي چڱيءَ طرح سڃاڻ، اها ذات تو کي تو ۾ ئي ملندي:

پاڪ ذات اندرون تو، گم گشتي و شَـوي او،
من نيم اوست هميگو، هست آن احد مدان دو،
دست از خويشتن شو، راست گفتـم بيـان نـو. (ص 12)

[اها ذات پاڪ تو ۾ ئي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي گم ڪر ۽ "هُـو" ٿي وڃ. هي مان پنهنجي طرفان نہ، پر ان جي چوڻ تي ئي چئي رهيو آهيان. ان کي بہ نہ سمجهہ، هو هڪ آهي. تـون پنهنجو پـاڻ تـان ؛ ستبردار ٿي وڃ. هيءَ مان نئين، پر سچي ڳالهہ ڪئي آهي.]

سندن نظر ۾ آدم جي عظمت جو سبب بہ اهوئي اهـي. طالب کي سندس عظمت هن طرح سمجهائين تا:

تـون نـہ جـُـو اي دريـا اي، ايڪـہ در غيـر نيـايي،
ايـن همـہ از تـو ضيـا اي، بگــذر از زهــد ريــا اي،
هســت درجــہ تــو علايــي، نــہ فنـايي بــہ بقــايي. (ص 12)

[تون پاڻيءَ جي ننڍي واهي نہ آهين، پر درياهہ آهين. تون پاڻ کي غير ۾ شامل نہ ڪر. هر شيءِ ۾ تنهنجو ئي جلوو آهي. نمائشي زهد کي ترڪ ڪر. تنهنجو مرتبو تمام بلند آهي. تون فاني نہ، پر باقي آهين.]

سندن نظر ۾ جسم فاني ۽ روح باقي ۽ اصل شيءِ آهي، سِـپ ۽ موتـيءَ جي تمثيل جي ذريعي، انهيءَ شيءِ کي هن طرح سمجهايو اٿس:

جسـم هسـت ايـن يـڪ خانـہ، جـاي پـاڪيزه شـهانہ،
در صــدف چــون دردانــہ، ايــن نباشــد بتخانــہ؟
بيشــڪني شــو مردانــہ، تــا شــوي يــار يگانــہ. (ص 12)

[هي جسم هڪ گهر جيان آهي، جيڪو ڏسڻ ۾ تمام سنو ۽ شاندار نظر اچي ٿو. روح ان ۾ ائين آهي، جيئن سپ ۾ موتي. ڇا هي گهر بتخانو نہ آهي؟ همت کان ڪم وٺي، ان کي ٽوڙي ڇڏ، جيئن تون يگانو يار بنجي وڃين.]

يعني فنا کان پوءِ ئي بقا حاصل ٿئي ٿي. هڪ ٻئي هنڌ فنا کي هن طرح سمجهايو اٿس:

نيست ز آنجا بگذشتن، دست از عالم شُستن،
باز پس نيست برفتن، از همہ دل بگُسستن،
هست اينجاي کُشتن، ز کفر و دين بر گشتن. (ص 14)

[اوڏانهن وڃڻ جو مطلب ئي دنيا کان هٿ ڌوئڻ آهي. پوءِ وري واپس نہ اچجانءِ. هر شيءِ کان قطع تعلق ڪجانءِ. پنهنجو پاڻ کي هت فنا ڪجانءِ ۽ دين ڪفر کان مُنهن موڙي ڇڏجانءِ.]

اها جان قربان ڪرڻ جي تعليم فقط عشق ئي ڏئي ٿو:

عشق تا سر چو بر آرد، اشک از ديده ببارد،
رُو بناموس نيارد، هيچ جاي نگذارد،
دانہ سبحہ نہ شمارد، در ره حق بسُپارد. (ص 14)

[جڏهن عشق ظاهر ٿيندو آهي، تہ اکين مان ڳوڙها وهائي ڇڏيندو آهي. نہ ناموس ۾ عزت ڏي نهاريندو آهي، ۽ نہ ئي ڪٿي ٽانيڪو ڇڏيندو آهي، عشق تسبيح پڙهڻ نہ سيکاريندو آهي، هو حق جي راهہ ۾ پاڻ کي حوالي ڪندو آهي.]

عشق دارد دو نشاني، ميکند اين تن فاني،
بس بقا باقي ماني، اين اشارت "من راني"،
ز حديث ات بخواني، از پيغمبر سِر داني. (ص 14)

[عشق جون ٻہ نشانيون آهن: پهرين اها تہ جسم کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي، ۽ ٻي اها تہ پوءِ ابدي زندگي بخشيندو آهي. هي "من راني" جو اشارو آهي، ۽ تون حديث شريف سان بہ ان جي تصديق ڪري سگهين ٿو. دراصل هي پيغمبرانہ راز آهي.]

"من راني" مان هيءَ حديث مراد آهي: "مَن رَاني فَقَد راءَ اللہ" (يعني، جنهن خدا جو رسول ڏٺو، ان الله کي ڏٺو). ابن عربي ۽ ٻين صوفي بزرگن، نهايت کُليءَ طرح چيو آهي، تہ سڄي ڪائنات جا ڪارٽي بہ

حضور صلي الله عليه و آله وسلم جن آهن، تہ فيض جا سرچشما بہ پاڻ ئي آهن. ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ الاهي اسرار ۽ رموز سمجهائڻ واري فقط هڪ ئي ذات آهي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ هستيءَ جي آڏو سر جهڪائي عرض ٿو ڪري:

بــہ همـيــن عــالم اظهــار، هســت ايــن ڪلمــۂ اقـــرار،
يا محمد مصطفيٰﷺ، يا مجتبيٰ، رخ مـرا نمـاي يـا نورالهـديٰ،
مــا ڪــہ غريـب و مسـڪينم، تــو همــي دانــي ڪــہ مــا. (ص. 18)

[هن ڪائنات ۾ جنهن ڪلمي جي اقرار جو اظهار ٿيو آهي، سو هيءُ آهي تہ يا محمد مصطفيٰﷺ، يا مجتبيٰ، يا نورالهديٰ، مون کي پنهنجيءَ زيارت سان نواز. اوهان کي خبر آهي تہ مان هڪ غريب ۽ مسڪين آهيان.]

بادشـاهہ مــن تــُـو اي، مــن بنــده ام،
انــــدر ايــــن بدڪـــاري شـــرمنده ام،
رحــم فرمـــا بـــر مـــن مســـڪين تـــو،
ده دلم يـــا نبــــي تســـڪين تــــو،
آمــدم عـــاجز بـــدر تـــو شرمســـار،
ڪـــرده ام عصيـــان بيحــد بيشـــمار. (ص. 18)

[اوهين منهنجا بادشاهہ آهيو ۽ مان اوهان جو غـلام آهيـان. مـان پنهنجـن ڏوهن تي شرمسار آهيان. يا رسول الله مون مسڪين تي رحم فرماءِ ۽ يا نبي الله منهنجي دل کي تسڪين عطا ڪر. مان اوهان جي دروازي تي ندامت ۽ انڪساري جو سر وٺي آيو آهيان، جو مون بيحد ۽ بي حساب گناهہ ڪيا آهن.]

ايـن گـدا بـدرت اميـدوار، بخـش ديـدارم مــرا اي شهســوار،
نالہ بشنو يا شفيع المذنبين، ولـي تـو باشي رحمت اللعـالمين،

[هي پينو اوهان جي در تي اميدوار ٿي حاضر ٿيو آهي. اي شهسوار، مون کي پنهنجي ديدار جو شرف عطا ڪر. اي شفيع المذنبين، منهنجي فرياد ٻـُـڌ. اوهين رحمت اللعالمين آهيو، اوهين هن ڪائنات جا سردار ۽ مير مرسل آهيو، اوهين پنهنجيءَ صفات ۾ الله جي ذات جا خاص مظهر آهيو.]

حسن و عشق

سونهن سان اسان جو ازلي ناتو آهي. هو هميشه سونهن جو متلاشي رهيو آهي. هن هر ماڳ ۽ مڪان، وٿ ۽ وکر ۾ حسن کي ڳوليو آهي، ۽ عشق کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. هن جي رهڻي ڪهڻي جي ڦيرگهير، ثقافت ۽ معاشرت جي اُٿل پٿل، جمال جي جلوي جو نتيجو آهي. حسن ۽ عشق جا داستان، انسان جي فن ۽ فڪر تي اثر انداز ٿيا آهن. سمورا لطيف فن، جماليات جي جلوي جي پيداوار آهن، ۽ انسان جي انهيءَ فطري جذبي جي ترجماني ڪن ٿا. خاص طرح شاعريءَ جو بنياد ئي انسان جي جمالياتي ذوق ۽ شوق تي آهي. جڏهن حسن ۽ عشق، دل ۾ تڙپ پيدا ڪري ٿو، تہ شاعري وجود وٺي ٿي. اهوئي سبب آهي، جو شاعري سراپا سونهن آهي، ۽ سونهن سان ان جو گهرو، گهاٽو ۽ ازلي سبنڌ آهي. يعني حسن و عشق درد ۽ سوز، هجر ۽ وصال شاعريءَ جا بنيادي ۽ بين الاقوامي مضمون آهن. سچل سائينءَ بہ نهايت سهڻين تشبيهن سان محبوب جي حسن جي تعريف ڪري ٿو. "ديوان خدائي" ۾ فرمائي ٿو:

1. ناگـــــه دلـم ربـــــوده بانــــــاز آن نگــــــاري،

در کوچہ اي محبت کرده عجب شکاري.

2. ابروئــي کــج کمــانش چشــمان ســياه مســتش،

از تيــر مژگــان بگرفتــہ امر کنــاري.[1]

معنيٰ: 1. هن محبوب اوچتو جلوو ڏيکاري، منهنجي دل کسي ورتي ۽ محبت جي گهٽيءَ ۾ عجب انداز سان مون کي شڪار ڪيو.

2. ان جا خمدار ابرو ڪمان وانگر آهن ۽ ان جون ڪاريون اکيون مست آهن، جن پلڪن جا تير هلائي مون کي گهايل ڪري ڇڏيو.

اهڙيءَ طرح جمال جو جلوو، حسن جي هاڪ، وڇوڙي جا ورلاپ، درد جون دانهون ۽ وصال جون وايون سندس سموري سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ڪلام ۾ نمايان نظر اينديون. اهڙي قسم جو ڪلام هن انتخاب ۾ جدا جدا صنفن مان ڏنو ويو آهي.

---

[1] "ديوان خدائي": ص. 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازيٰ دفعو ٻيو، سيپٽمبر 1979ع

سچل سائينءَ جي حسن و عشق جو تصور بہ حقيقي آهي. حسن مان سندس مطلب آهي: حسن حقيقي، جنهن کي نہ فنا آهي ۽ نہ زوال. انهيءَ کري هو جنهن عشق جو ذکر کري ٿو، اهو حقيقي آهي، ۽ نہ مجازي:

”عرش ڪرسيءَ تون اچي اتاهين،
من سچوءَ جي تو مائين پلي مائين.“

—

پسڻ ڪارڻ اکڙيون، صاحب سارن تيون،
پاٽيءَ گاڏئون رت جان، هنجون هارن تيون،
اکيون ڏسن نہ غير کو، واحد وارن تيون،
”سچو“ اهي ڳالهڙيون، نت مون کي مارن تيون.

—

عقل علم سڀ ڇوڙ ڏتوسي، عشق ڏنو اولارو،
اکيان کول تہ ظاهر ڏيکين، سير سڄڻ جو سارو،
پرجهي پير اوڏانهين پايو، هوت اتوَ هاڪارو.

مطلب تہ سچل سائين، انسان جي انفرادي حيثيت کي امر بنائڻ لاءِ حسن حقيقي سان نينهن نيائڻ جو ڏس ڏئي، فنا جي منزل جا اسرار ۽ رموز سمجهائي ٿو. هو چوي ٿو، تہ وجود وڃائڻ کانسواءِ وحدت جي واديءَ ۾ پهچي نہ ٿو سگهجي. انهيءَ کري هو بار بار انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏئي ٿو، تہ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪر. انهيءَ کي ”نفي“ يا ”فنا“ چيو ويندو آهي. فنا کان پوءِ ئي بقا آهي، ۽ نفيءَ کان پوءِ ئي اثبات آهي. هو حسن حقيقي جي وصال لاءِ درد جون دانهون ۽ وڇوڙي جا ورلاپ ڪري، مستيءَ ۽ مدهوشيءَ ۾ حقيقت بيني ۽ حق شناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو.

—

فني خوبيون

شاعرانہ خوبين جي لحاظ کان ڏسو تہ سچل سائينءَ جي ڪلا ۾ اهي سموريون خوبيون ملنديون. جيڪي هڪ اعليٰ درجي جي شاعريءَ لاءِ ضروري آهن. سمورو ڪلام سهڻين تشبيهن سان سينگاريل آهي. رنگيني ۽ دلڪشي، رواني ۽ نغمگي سندس ڪلام جون خاص خوبيون آهن.

سونهن جي ساراهہ وقت سيبتيون، سُهائيندڙيون ۽ سهڻيون تشبيهون آڻي، شعر کي رسيلو ۽ رنگين بنائي ٿو. بيتن واري ڀاڱي ۾ توڙي ڪافين ۾ هيٺ اهڙي نموني جا انيڪ بيت نظر ايندا.

نموني طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

ڪُجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
سٽون سيپارن جون، پڙهڻ تيون ثواب،
پرهہ سندا باب، "سچل" سڀ ختم ڪيا.

بيت: جيتوڻيڪ بيت اڳ ئي ڪافي ترقي ڪئي هئي، پر سچل سرمست ان ۾ نئون رنگ ۽ نئون حسن پيدا ڪري، منجهس جدت پيدا ڪئي. مضمون جي لحاظ کان نہ فقط مروج رومانوي داستانن جهڙوڪ: سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي، مومل راڻو، هير رانجهو، عمر مارئي، سهڻي ميهار ۽ سورٺ وغيره تي بيت چيا اٿس، پر عنوانن تي بہ بيت چيا اٿس، جهڙوڪ: روجهن ۽ ڪانگل بابت بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت نموني طور ڪجهہ بيت عنوان مان ڏجن ٿا:

روجهون: روجهون رڻ ياد ڪيو، ايون رت رئن،
هر ڪنهن ويل هئن، اهڙن اورا تن ۾.

پورب: ڪري لنگهيا لنوڪ، مون لاهوتي لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا، جي مون من مستان ٿيو.

وحدت: اول پيري پچ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڇاڙون وڃ، حلاجي حيرت ۾.

حقيقت: هو يـي كيـن اچـٹـو، هـي بـہ كيـن ويـو،
نفـيءَ ۽ اثبـات كئـون، پـري خيـال پيـو،
"سچو" سچ ٿيو، ٻي ٻانهپ ٻولـي ناهـہ كـا.

ان كان سواءِ جهڙيءَ طرح فارسيءَ ۾ "راز نامہ"، "تار نامہ"، "وحدت نامہ" وغيره مثنويون چيون اٿس، اهڙيءَ طرح سنڌي بيتن ۾ "وحدت نامہ" ۽ "قتل نامہ" چيو اٿس. "وحدت نامہ" سمورو هڪ ئي طويل ڪبت ۾ آهي ۽ 178 مصرعن تي مشتمل آهي. جيتوڻيڪ ايڏي طويل ڪبت آهي، تڏهن بہ قافيا نهايت صحيح ۽ موزون آهن. ان ڪان سواءِ تسلسل، رواني ۽ بيساختگي سندس خاص خوبيون آهن. هن ڪان اڳ مخدوم محمد هاشم ٺٺوي جو "زادالفقير"، مخدوم عبدالله نرئي واري جو "ڪنزالعبرت"، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي "حقيقت محمدي" ۽ ڪن صورتن جو تفسير ڪبتن ۾ ملي ٿو. پر حضرت سچل سرمست جي مذڪور ڪبت فني لحاظ ڪان سيني ڪان منفرد آهي. هن ۾ جيڪا بي ساختگي ۽ رواني آهي، سا اڳين ڪبتن ۾ ڪانهي. نموني طور شروعات جون مصرعون ڏجن ٿيون:

اول ساراهہ ڪر سبحان جي مولا جو ملڪن،
مڙيائي محفوظ ڪيا ڏسو ڏيهہ ڏٺين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي وه وه واعظ ڪن.
ڪي ڪاتب ڪتابن جا سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلہ مسائل ڪيو نياءُ ميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڻ پر وجهہ سان.پڙهيون پڙهيائين.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو، تہ ٻولي بہ نهايت سپڪ، سلوڻي ۽ روزمره استعمال ٿيندڙ ڪم آندي اٿس. هن ڪبت ڪان سواءِ ٻيا بہ ڊگها بيت چيا اٿس، پر اهي ڪبتون نہ آهن، ڇاڪاڻ جو قافيو انهن جي آخري مصرع جي وچ ۾ اچي ٿو. ڊگهن بيتن سان گڏ ٻن مصرعن تي مشتمل صحيح قسم جا سورٺا ۽ دوها بہ چيا اٿس. روجهن وارا بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت گهڻو ڪري هن قسم جا آهن. روجهن واري بيتن مان سورٺي جو مثال هن هيٺ ڏجي ٿو، جنهن جي ٻنهي مصرعن جي وچ تي قافيو آهي:

"سـچو" رک سمـاءِ، تـو مـاڻھو روجھـن سـان گـڏين،
هـاٽي صبـر منجهـ آءِ، کمـائي پـوري کـري.

دوهي ۾ بہ بہ مصرعون ٿينديون آهن، پر قافيو ٻنهي مصرعن جي پويان ايندو آهي. وحدت جي بيتن مان دوهي جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

قـــدر هدايـــت جـــو، آهـــي، ۾ ضلالـــت،
جـــي ضلالـت نـہ هئـي، تـا کـا تـي هدايـت.

جيئن شاهہ ڪريم جي ڪلام ۾ سورٺا ۽ دوها بہ ملن ٿا، تہ سورٺا ۽ دوها جي ميل وارا بيت بہ ملن ٿا، تيئن حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ دوهن ۽ سورٺن سان گڏ دوهي ۽ سورٺي جي ميل وارا ٻن مصرعن تي مشتمل بيت بہ ملن ٿا. هينئين بيت جي پهرين مصرع دوهي جي ۽ ٻي سورٺي جي آهي:

هـــيءَ نـــہ واٽ هـــواءِ جـــي، آهـــہ نکـــا تقليـــد،
تحقيقـــاً توحيـــد، آهـــي راهـــہ رســـول جـــي.

نہ فقط ايترو، پر بيت جي سٽا سان لاڳاپيل نرالا نمونا بہ ملن ٿا، جهڙوڪ: مسلسل دوها، مسلسل بيت، ڏوهڙا، ڪلام ۽ ٽيهہ اکري وغيره. انهن جو تعارف ٽين باب جي انتخاب ۾ ڏنو ويو آهي.

هن مان معلوم ٿيندو، تہ حضرت سچل سرمست نہ فقط طويل بيتن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، پر ٻن مصرعن وارن بيتن ۽ انوکي سٽا وارن بيتن کي بہ پنهنجي خيالات جي اظهار جو ذريعو بنايو آهي. سندس بيتن جي خاص خوبي اها بہ آهي، تہ انهن ۾ رنگيني ۽ دلڪشي آهي، ۽ منجهن حسن ۽ عشق جو ذڪر نهايت دلگداز نوع ۾ ملي ٿو. محترم حامي صاحب جو رايو آهي:

"سنڌي خواه سرائڪي دوهڙن ۽ بيتن ۾ حسن و عشق جو راز و نياز جون اهي موشگافيون ڪيائين، جن جي تقليد مولوي لطف علي ۽ خواجہ غلام فريد جهڙن شاعرن کي ڪرڻي پئي. بيدل، حمل ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي شاعر سچل سائين جي ڪلام کان متاثر ٿي شعر چوڻ لڳا."

مطلب تہ سچل سائين بيت کي وڌيڪ رنگين ۽ جاذب بنائي پيش ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي جو پوين سنڌي شاعرن کي سندس نقش قدم تي هلڻو پيو.

مضمون جي لحاظ کان عنوان تي بيت ۽ فارسيءَ جي نموني تي "نامہ" اڳ ڪنهن بہ سنڌي شاعر نہ چيا هئا. سچل سائين ئي عنوانن تي بيت ۽ "نامہ"

چوڻ جو بنياد وڌو. پوين شاعرن سندس انهيءَ تجربي جي به تقليد ڪئي آهي. ڪانئس پوءِ پهريون شاعر حضرت بيدل آهي، جنهن سندس تتبع ۾ "وحدت نامو" چيو. بيتن جي مضمونن ۾ تسلسل، تنوع ۽ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ بيتن ۾ وراڻ وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن. وراڻن جا عام طرح به قسم ٿيندا آهن. هڪ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بيتن جو سلسلو ساڳين لفظن يا فقرن سان شروع ٿيندو آهي. سچل سائينءَ وٽ وراڻن جو اهو سلسلو به ملي ٿو. نموني طور ٽي بيت هن هيٺ ڏجن ٿا:

(1) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، تنگ اُٺن تاڻي،
هوتن ريءَ هاڻي، اگڻ نهاري نه سگهان.

(2) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، اجا مون وٽانءُ،
پرين پچاڻانءُ، اگڻ ڏسي نه سگهان.

(3) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، جات اولي جت،
هيءِ هيءِ هٿان هت، اگڻ ڏسي نه سگهان.

ٻيو نمونو اهو آهي، جنهن ۾ هڪ بيت جو پويون اڌ، ٻئي بيت جو پهريون اڌ ٿي ايندو آهي. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ اهڙو نمونو به ملي ٿو. نموني طور ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) وسي پيو وڏ ڦڙو، پنيون پٽ پريون،
پٽاريون پٽن تان، وٽاڻين وريون،
ڪيرن جون ڪريون، چاڏيين ڏنئون چاه مان.

(2) چاڏيين ڏنئون چاهه مان، ڪيرن جون ڪريون،
وهائينديون سي آئيون، ٽٽن مان ٽريون،
پٽاريون پريون، آيون وسائي وڏ ڦڙا.

انهن ٻن نمونن کان سواءِ سچل سائينءَ جي رسالي ۾ "وراڻن" جو هڪ ٽيون نمونو به ملي ٿو، جيڪو ٻين شاعرن جي شعر ۾ نظر نه ٿو اچي. سچل سرمست جي رسالي ۾ بيتن جون ڪيتريون ئي اهڙيون ڪنڊيون ملن ٿيون، جن ۾ بيتن جي پوين سٽن جا آخري اڌ هڪجهڙا آهن. نموني طور هڪ ڪنڊيءَ جا ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) اندر آڳ عشق جي، ويو ٻاروچو ٻاري،
ڪارڻ ڪوهياري، متي راهه رئان گهٽو.

(2) ڪاف ڪشالا ڪيترا، تڪيءَ مون نہ تين،
جيڏيون ڪاڻ جتن، متي راهہ رئان گھڻو.

بيتن جي قافين جي لحاظ کان بہ سچل سائينءَ وٽ نواڻ ۽ نرالائي نظر اچي ٿي. ڪيترين قافين ۾ "ڙ" تصغير آيل آهي، جنهنڪري ميناج ۽ موسيقيءَ جي ليءِ پيدا ٿي پيئي آهي:

ور وٽا ويڙهيچن جا، اهي موتئين مالهڙيون،
راس نہ اچن روح ڪي، تالهہ ۾ تالهڙيون،
سنگھارن جون سومرا، چگيون چالڙيون،
جو فجر ڦوڪي سنديون، ڪن دانهہ دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، پن شال ۾ شالڙيون،
انئي پهر اڪيون، منهنجون عمر آلڙيون.

اهڙيءَ طرح انوکي سٽا وارا ڪيترائي قافيا مارئيءَ جي بيتن ۾ سسئي جي جهولڻي ۾ ملندا. خاص طرح سان جهولڻي جي بيتن ۾ قافيہ جي لفظن جي پويان "ڪي" آڻي، بيتن جي بيهڪ ۾ پختگيءَ سان گڏ رواني ۽ رس پيدا ڪيو ويو آهي. هن انتخاب ۾ جهولڻي مان چونڊيل بيت اهڙي نموني جا آهن. انهن قافين ۾ نيٺ سنڌي لفظ سهڻي نموني سٽيا ويا آهن:

ڪيچن ڪڍ لڳي هوءَ ڪهڪي،
پهرين پور ٽڪر سان ٽهڪي.

جهولڻي جي بيتن ۾ سسئيءَ ۽ سندس سرتين جي گفتگو ڏني وئي آهي، جنهنڪري مڪالماتي انداز پيدا ٿي پيو آهي. مطلب تہ سچل سائينءَ جي بيتن جي سٽا توڙي قافين ۾ نواڻ بہ آهي، تہ رواني ۽ رس بہ آهي. سچل سائينءَ عام سنڌي بيتن ۾ بہ پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن، تہ نئين ۽ انوکي سٽا وارا بيت بنائي، منفرد ۽ موثر اسلوب سان بہ پنهنجو مقصد ظاهر ڪيو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو سچل سرمست ڪي نہ فقط اعليٰ فڪر جي لحاظ کان عظيم ۽ منفرد شاعر چئي سگھون ٿا، پر فني سٽا جي انوکي انداز ۽ انفرادي اسلوب بيان جي خيال کان بہ ڪين سنڌي شاعريءَ ۾ اعليٰ ۽ ارفع مقام حاصل آهي.

"ڪافيءَ جا گھاڙيٽا": بيتن کان سواءِ سچل سرمست وٽ ڪافين جا بہ ڪيترائي نمونا يا گھاڙيٽا ملن ٿا. سنڌي شاعريءَ ۾ هي پهريون شاعر آهي،

جنهن پهريون پيرو ڪافيءَ ڪي وسعت بخشي، ۽ ان ۾ فني سٽا جا ڪيترائي نوان، سهڻا ۽ سيبائتا نمونا پيدا ڪيا، سمايا ۽ عام ڪيا. ايتري قدرجو علم عروض کي بہ ڪافيءَ جي سٽا ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪانئس پوءِ سمورن سنڌي شاعرن سنڌس سٽا جي تقليد ڪئي آهي. هن هيٺ سنڌس ڪافين جي گهاڙيٽن تي تفصيل سان روشني وڌي وڃي ٿي:

1. "ڪافي هيڪوٽي": حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ "وائي" جي سٽا واريون ڪافيون بہ ڪيتريون ئي نظر اچن ٿيون. اهڙين ڪافين کي "هيڪوٽي"، "هڪ تُڪي" يا "هڪ نيپي" ڪافي چئي سگهجي ٿو. هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هر هڪ بند هڪ هڪ سٽ جو ٿئي ٿو، ۽ هر بند جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو ٿئي ٿو. هڪ نيپي ڪافي ۽ هڪ نيپي وائيءَ ۾ فرق، هي آهي تہ وائيءَ جي بندن جو وزن وڌيڪ ڊگهو ۽ اينگهہ وارو ٿيندو آهي:

تــــل: اوڏانهـــن آئيـــن ڪـــانگ ادا،
لنئـــون تـــون چڱـــي لات ڪـــا.

1. ڪي هت هئي محبوب ڪي، مشتاق جي مصلحات ڪا،
2. هيڏي اچڻ جي ڪاهين، ڏي تون مون کي تسلات ڪا.

ڪافيءَ جو ٻيو وائيءَ سان ملندڙ جلندڙ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بند ٻن سٽن جو ٿئي، پر هر سٽ ۾ ساڳيو اهوئي قافيو ٿئي، جيڪو تل ۾ آهي. حضرت سچل سرمست جي ڪافيءَ جو اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

تـــل: رکيـــن يـــار جـــو خيـــال،
ڪـــوڙا ڇـــو تـــو ميڙيـــن مـــال.

1. تـــڏهن طـــالب ڪونيـــن، جـــڏهن ڇـــڏين ســـڀ جنجـــال،
هلي وڃج حال ڪي، ڪلي ڇڏج قال.

انهيءَ نموني جا قافيہ جي لحاظ کان مختلف قسم آهن. مٿئين نموني جي تل ۾ ٻہ بند آهن ۽ ٻنهي جي آخر ۾ ساڳيو قافيو آهي، جيڪو بندن سان هم قافيہ آهي. ٻئي قسم ۾ تل مصرعن سان هم قافيہ نہ ٿو ٿئي. ٽئين قسم ۾ تل ٻن بندن جو ٿئي، جنهن جو پهريون بند مصرعن سان هم قافي ٿئي ۽ ٻيو نہ. سچل سرمست جي ڪافين مان اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو.

تل: شاهہ ٿيو سيلاني، نہ ڇاٽان ڪنهن ڳالهہ ڪان.

1. تـــي گداگـــر كـــري گدائـــي، شـــرف چـــڏي ســـلطاني،
صـورت انهـيءَ كيـر سـجاڻي، هـيءِ هـيءِ سـڀ حيرانـي.

اهڙي قسم جي كن كافين ۾ وري ٽل جي ٻن پدن مان پويون پـَد مصرعن سان هم قافيہ ٿئي. سچل سائينءَ جي كافين مان اهڙو مثال ڏجي ٿو:

تـــل: كـــانگي قريبـــن ڏانهـــن،
خبـر آنـدي ونـي وهنـدو وري.

1. خط منجهئون معلـوم ٿـي، سـاري خبـر كيئـن جـي كـري،
دوسـت دلاسـا لكيـا تـا، تـو اسـان ريءَ كيئـن سـري.

چوٿون قسم اهڙو بہ ملي ٿو، جنهن ۾ ٽل فقط هك هك پد جو ٿئي ٿو، ٻئي پد جي پورائيءَ لاءِ پراءَ جا لفظ آندا وجن تا. مثال ڏجي ٿو:

ٽل: تو وهي لوهاڻو، يار وي!

1. سـا كيئـن ترسـي تـار ۾، جـيءَ جنهيـن جهوراڻـو،
كـاهيو ناپـَـوي كـُـنن ۾، ڏسـو عشـق اوراڻـو.

"كافي ڏيڍي": هن قسم جي كافيءَ ۾ هر هك بند ڏيڍ سِـٽو هوندو آهي. گهڻو كري ٽل بہ ڏيڍ سِٽو هوندو آهي، پر كن كن حالتن ۾ هك سِٽو بہ هوندو آهي. هن گهاڙيٽي جا قافيہ جي مٿ سٽ موجب جد اجدا قسم ٽين تا، جن جو هيٺ ذكر كجي ٿو:

1. هك قسم اهو آهي، جنهن ۾ پد جي هينان وراڻي ٽل سان ٿئي ٿي. ٽل ۾ فقط هك قافيو آخر ۾ ٿئي ٿو. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ٽل: ملك عدم جي مون سان، كانگل كر كا ٻولي.

1. دور دنيـا جـي زينـت، زيـب، حسـين ويـا وسـري،
رات ٻـــذم جـــا ٻولـــي.

2. هن قسم ۾ ٽل هك سٽو، پر ٻن پدن وارو ٿئي ٿو ۽ بند ڏيڍو ٿئي ٿو. ٽل جو پهريون پد، بند جي پهرين مصرع سان هم قافيہ ٿئي ٿو، ۽ بند جي وراڻي ٽل جي ٻئي پد سان هم قافيہ ٿئي ٿي: مثال ڏجي ٿو:

تـــل: پـــاڻهين پـــارئون يـــار،
قـــاصد مـــون ڏي آيـــو.

1. اچـــڻ ســـندي ان جـــي، اُتـــي ويـــا آزار،

تـــورو كيـــڏو تـــن لائـــو.

3. ٽيون قسم اهو آهي، جنهن ۾ بئي قسم وانگر ٽل ۾ ٻه پد ٽين، جن مان پويون پد ۽ وراڻي ٽل جي ٻنهي پدن سان هم قافيه ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٽـــل: يـــار تـــو ســـان منهنجـــي زاري،

ســـــوَ لک واري ميـــــان.

1. ونـــدر جـــي وٽـــن ۾، واجهـــ وجهـــي ويچـــاري،

سـا تـا محبـت مـاري.

4. چوٿين قسم ۾ ٽل هڪ سِٽو ٿئي، ۽ ان جي آخر ۾ قـافيو ٿئـي، جيڪو وراڻي سان هم قافيه ٿئي. بند جي پهرين مصرع ۾ ٻه پـد ٽين، جي پاڻ ۾ هم قافيه ٽين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٽـل: سـپ ڪنهـن ويڙهـي تـون وسـين،

ڪونـــ آهـــي پيـــو تـــو ريءَ.

1. چـاڻي هئيـن چـاتوم، تـو ڪـي سـانول سـجاتوم،

هر جاءِ آهين تون حـاطي.

5. پنجين قسم ۾ ٽل هڪ سِٽو ٿئي، ان ۾ ٻه پد ٽين، جن مان پهريون پـد وراڻيءَ سان هم قافيه ٿئي. پد جي پهرين مصرع ۾ ڪوبه قـافيو نـه ٿئـي. بنـد جي پهرئين مصرع ۾ ڪوبه قافيو نه ٿئي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٽـــل: اهـــو ويـــو هـــاڻي ڪـــاڏي،

جنهـن "ســچو" ســو نــانءُ ســڏايو

1. مکڙيءَ منجهوُن ني ويا ميان، تيو گل پيدا وري ميـان،

منهن ڪري بينو مـاڏي.

6. ڇهين قسم ۾ ٽل هڪ سِٽو ٿئي، جنهن ۾ ٻه پد ٽين. بند جي پهريـن مصرع ۾ ٻه ٻه پد ٽين، جيڪي ٽل جي پهرئين پد سان هم قافيـه ٽيـن. بنـد جي وراڻي ٽل جي ٻئي پد سان هم قافيه ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٽـــل: اهـــي اڱـــڻ منهنجـــي آيـــا وو،

جـن ڪـاڻ ســي پيــر پڇـايم ٿـي.

1. پــَـکي اسان جي پيهي آيا، ڏينهن گهڻا جن لايا وو،

جن ڪاڻ سي پوتيون پنايم تي.

7. ستون قسم اهو آهي، جنهن ۾ بند هڪ ستو تئي ۽ ان ۾ ٻـ پد تين، پر قافيو ٻئي پد ۾ تئي. بند جي پهرينءَ سٽ ۾ ٻـ ٻـ پد تين، جنهن جي پوئين پد ۾ قافيو تئي. تل جو ٻيو پد، بند جي پهرينءَ سٽ جو ٻيو پد ۽ وراڻي پاڻ ۾ هم قافيہ تين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

تـــــل: مــــون وٽ يـــــار پيـــــارا،

آءُ تـــــون پـــــاڻ ســـــجاڻي.

1. حال مڙيوئـي معلوم تـو کـي، دنيـا سـا ڪـوڙ ڪهاڻي،

آءُ تـون پـاڻ ســجاڻي.

8. تل ڏيڍو تئي، جنهن جي پهرينءَ سٽ جا ٻـ پد تين، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيہ تين. تل جي وراڻي بند جي پهرين مصرع جي پوئين پد سان هم قافيہ تئي ۽ تل واري ساڳي وراڻي، بند جي پهرئين مصرع جي پويان، ساڳي طرح وراڻي تي اچي. سچل سائينءَ جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

تـل: حـُـج ڦــِـتي ڪيـم هـاڻي،

مـــاريس تنهنجـــي مـــاڻي.

الله ڄاڻي.

1. تنهـــن ڏينهـــن لاڪـــون يـــار اوهـــان ســـان،

لايـو نينهـن هـن نماڻي، الله ڄاڻي.

9. تل ۽ بند ٻئي ڏيڍا تين. تل جي پهرينءَ مصرع جو پويون پد، تل جي وراڻي ۽ بند جي پهرئين مصرع جو ٻيو پد پاڻ ۾ هم قافيہ تين. تل جي وراڻي هوبهو بند جي وراڻي طور ٻـ ڪم اچي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

تـــــل: ڪـــانگڙا قريبـــن جـــا،

تــو کـي ڪالهــ اُڏايــو ڪــن.

وٺـــون ويڙهيچـــن.

1. آســر ونــدي آهيــان، مــن ڪــو پيــرو ڪــن،

وٺـــــون ويڙهيچـــــن.

”ڪافي ٻيٽي“: هن قسم جي هر بند ۾ ٻه مصرعون تين، ٽـل ڪڍهن ٻن سٽن جو هڪ سٽ وارو يڪو يا ٻن پدن وارو ٿئي. هن جا ٻه مختلف قسم ٿين ٿا:

1. هڪ قسم هوبهو غزل جيان ٿئي، يعني ٽل توڙي بند ٻن سٽن جا ٿين، ٽل جي ٻنهي سٽن ۾ قافيو ٿئي ۽ بندن جي پوين سٽن ۾ قافيو ٿئي:

ٽـل: آهي انهــن اکيــن کـي خـاصو خمــار تنهنجـو،
وينـو ونـي مـان آهيـان، ڪـامل قــرار تنهنجـو.

1. هـن کـي اوهـان جـي ٻـاجهئون، آهــي نــہ مــاڙ ڪــائي،
هـــيءَ تــــان غريــــب آهــــي، اميــــدوار تنهنجــــو.

2. ٽل هڪ سٽو ۽ بنـد ٻـن سٽن وارو ٿئي، ٽـل جـو پهريـون پـد، بنـد جي ٻنهي سٽن سان هم قافيہ ٿئي. مثال هيٺ ڏجي ٿو.

ٽـــــل: شــــل اوڏانهــــون اينــــدا،
ونــي خــاصيون خبــران خبــران.

1. مــــون هــــن نمــــاڻي کــــي، دلاســـو ڏينـــــدا،
پريـن پـاٿهين پـاڻ سـان، هـيءَ گولـي گـڏيندا.

”ڪافي ڇئَـوٽي“: اهڙيءَ طرح ٽيٽي ۽ ڇئوٽي ڪـافي بـہ ٿئـي. سـچل سرمست جي هڪ ڇئوٽي ڪافي جي ٽل ۾ بہ چار پد آهن، تہ هر هڪ بند ۾ بہ چار پد آهن. ٽل جي ڇئني پدن ۾ هڪ جهڙو قافيو آهي. بند جا پهريان چار پد پاڻ ۾ هم قافيہ آهن، ۽ ڇوٿون پد ٽل سان هم قافيہ آهي:

تنهنجي حسن ماريـا، سوريءَ سنياريا،
انهـي ڳالهـہ ڳاريـا، هزاريـــن هــزار.

1. اهــي پــار آيــا، نيــزن جــا نوايــا،
نيئي سر سلايا، تنهـن تـون اگهـار.

”جهولڻو ڪافي“: هن جو فني تعارف ۽ نمونو ٽئين حصي ۾ ڏنو ويو آهي.

"زبان ۽ محاورو"

ٻوليءَ ۽ سريلي محاوري جي لحاظ کان ٻہ سچل سائين جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس ڪلام ۾ نيٺ سنڌي لفظن ۽ عربي فارسي لفظن جو سهڻو امتزاج ملي ٿو. نہ فقط ايترو پر موقعي جي مناسبت سان هندي لفظ ۽ سرائڪي لفظ بہ آندا ويا آهن. قديم سنڌي شعر جا ڪيترائي لفظ بہ سچل سائينءَ وٽ نظر اچن ٿا. مثلاً اتو = "چيو" ۽ اُتائين = "چيائين". قديم سنڌي شعر ۾ اهو لفظ گهڻو آيو آهي.سچل سائينءَ بہ اهو لفظ استعمال ڪيو آهي. پراڻي شعر ۾ لفظ "ڇر" ۽ "ڇيرو" بہ آيا آهن. سچل سائينءَ جي بيت جي هن سٽ ۾ اهي لفظ ملن ٿا:

"ائين "اتائين"، تہ هيءَ "ڇر ڇيري" نہ جهليا"

نيٺ سنڌي لفظ ويسھ ۽ وسهڻ هن طرح آندا اٿس:

"وفي انفسڪم افلي تبصرون، ويسھ يا وسهن"

اڌ رات کان پوءِ جڏهن رات ٺري يا پڇي ٿي، تہ ان کي "پني رات" چيو ويندو آهي. سچل سائين اهو لفظ ڪيترائي ڀيرا آندو آهي، هڪ بيت ۾ اهو هن طرح آيو آهي:

"سُڏڪا ڏيئي سور جا، پنيءَ رات پٽن."

هن سٽ ۾ پٽن لفظ بہ پراڻو سنڌي لفظ آهي، جو هلڪو ڳالهائڻ، پنهنجي ليکي ڳالهائڻ ۽ ذڪر جي معنيٰ ۾ آيو آهي. اهڙيءَ طرح سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪيترائي نيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿيل ملن ٿا. جن مان ڪيترا تہ ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي ڪلام ۾ بہ ڪونہ ٿا ملن. نموني طور ڪجهہ سٽون هيٺ ڏجن ٿيون، جن ۾ اهڙا لفظ جڙيل آهن:

"تڙ لهي "ترياءُ" شرط لنگهي پيس شهہ ۾.
عاشق متان آگ جي "اولارا" ڏين،
"پنيڙ" باهہ عشق ۾ "سپورن" سڙن،
اچيو پون "آڙاهہ" ۾ سر جو "سانگ" نہ ڪن،
لائق لعل تين، ڪامي لهسي لوسجي.

سڀ ڪنهن ويل وهن، اٿن اٿر "اوهيرن" جو،
مري ٿي مشتاق، "ڪاڪرور" لهي ولهي جي،
نيهن "نهوڙيا" "نڪٽيان"، جنهن پر ڪا پڙين،
هٽي درد "دهيون" ڪيا، سندي سپرين.

حضرت سچل سرمست سريءَ جو سرموڙ آهي. سندس ڪلام سنڌي زبان جي سريلي محاوري لاءِ سَندَ جي حيثيت رکي ٿو. سريلي محاوري ۾ "آن" گڏي جمع بنايو ويندو آهي، ۽ لاڑ ۾ "ون" سان جمع جڙندو آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾ هر هنڌ "آن" سان جمع بنايل آهي. نموني طور ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

"ڪوران ڪسيان واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام ميان"

ڪور = ننڍو واهه. ڪسي = ننڍي واهي، واهڙ = واهه جو جمع. ڪوران ڪسيان ۽ واهڙان آيو آهي.

"منهن ميرا، "مٿي ميرا"، اهڙيون "طرحان" تن"،
"چوليون "چران" تي ڪري، پيو وڃٽي واءُ."

پوئين مصرع ۾ پاٽيءَ جي "چر" جو جمع "چران" بنايو ويو آهي. مٿين مصرع ۾ "وڃٽي" لفظ بہ آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: (واءُ) زور سان لٿي يا ڇٽي. اهو لفظ بہ سريلي محاوري جو آهي. سريلي محاوري موجب "بِلي ٿياسين" معنيٰ "اختيار ۾ آياسين". اهو محاورو هن طرح آيو آهي:

"بِلي ٿياسي بره جي، بابو ٿياسي بَلي."

لاڙي محاوري موجب "ٿياسين" ٿيندو، پر سريلي محاوري ۾ "سين" جي بدران "سي" مستعمل آهي. سچل سرمست جي مٿين مصرع ۾ سريلي محاوري موجب "سي" آيو آهي.

سريلي محاوري ۾ اڪثر مونث وارو جمع "ون" گڏڻ سان بنايو ويندو آهي. هيٺين مصرع ۾ "سينڌي = واقفڪار" جو "سينڌيون" ڪيو ويو آهي. خود "سينڌو" معنيٰ واقفڪار. سينڌ معنيٰ واقفيت سريلي محاوري جو لفظ آهي:

"سينڌيون جي سڪن، تنين گوندر گهوريا."

اتر سنڌ ۾ مٽي ڪڍڻ لاءِ جيڪي ڪارا ڪم ايندا آهن، انهن کي "ڏلهو" چيو ويندو آهي. ان مان فعل نهيو آهي: "ڏلهي ڇڏيڻ" = "پري ڇڏڻ يا پرڻ". سچل سرمست جي ڪلام ۾ اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"ڏلهي ڇڏيو ڏٿ سان ڏوتيين ڏيار."

لاڙ ۾ "آءٌ" ۽ "مون" استعمال ۾ اچن ٿا. سري ۾ وري انهن جي بدران "مان"ڪتب ايندو آهي. لاڙ ۾ چون " مون ڏانهن". سري ۾ چون "مان ڏي". سچل سائين "مان ڏي" آندو آهي:

"منهن ڪري بينو ماڏي."

اتر ۾ "چبي" مان اصطلاح جڙيو آهي: "چبٽ ڪرڻ، معنيٰ: "چوريءَ ڪا شيءِ لڪائي ڇڏڻ" اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"چبٽ ڪري ڇبن ۾، وتن ڪاريهر قتيل."

شڪار ڪرڻ وقت "شڪاري، شڪار کي دوکو ڏيڻ لاءِ هڪ هنڌ باهه ٻاري ڇڏيندا آهن، ته جيئن شڪار دوکو کائي ان پاسي نه اچي ۽ ٻئي پاسي وڃي، جتي بندوقچي ان جي تاڙ ۾ ويٺل هوندا آهن. ان باهه کي "اوسر" چوندا آهن. اهو لفظ سچل سائينءَ "روجهه" (جابلو ڳئون) لاءِ هن طرح آندو آهي:

"ڏکيا اوسر ڏينهڙا، تيون گذارن هت."

"جانورن جي هلي اچڻ" لاءِ ٻهراڙيءَ جو اصطلاح "پري اچڻ" هن طرح آيو آهي:

"پري آيون پيئي تي، پهاڙئون پري"

مٿين مصرع ۾ هڪ ٻيو ٻهراڙيءَ جو لفظ "پيئي" به آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "تڙ"، يا جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ جي جاءِ.

اُتر ۾ "سرُ ڪٽڻ"، "موت جو سبب بنجڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. اهو اصطلاح سچل سرمست جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

"سالڪ ساز سرود جي، سُرَ سان سرُ ڪنيو"

ٻهراڙين ۾ ڪن خاص ڪمن لاءِ سيني ڳوناٽن کي سڏي، ڪانئن مدد ورتي ويندي آهي. آخر ۾ کين تانهري يا ڪو ٻيو مِٺو ٻَت کارايو ويندو آهي. انهيءَ کي "وريون وهڻ" به چيو ويندو آهي. اُتر ۾ ڪن هنڌ ان کي "وهل وهڻ" به چيو ويندو آهي. انهيءَ موقعي تي جيڪو سادو رَٻ جهڙو ٻَت کارايو ويندو آهي، ان کي "لپي" چيو ويندو آهي. سچل سرمست "وهل وهڻ" ۽ "لپيون" گڏ ڪم آڻي ٿو:

"وهين، وهل، لپيون، ٿي پيٽ پاريا تن پنهنجا"

ٻهراڙيءَ ۾ جڏهن ٻه پائر نه نهندا آهن، ته گهر جي وچ تي ٻِت ڪڍي يا سَتر ڏيئي، گهر کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا آهن. انهيءَ ٻِت يا ٻَتر کي "وِري"

ڇئبو آهي ۽ پيت ڪڍڻ کي "وِري وجهڻ" چيو ويندو آهي. نندين نندين جڳهين کي وري "ويريون، چيو ويندو آهي. سچل سائين لفظ هن طرح ٿو آڻي:

"جهل جهڳن کي ڪانہ ڪا، وِريون ۽ ويريون"

اُتر جي ٻهراڙين ۾ "خاصو" کي "خاشو" بنائي "عمدو" يا "سنو" جي معنيٰ ۾ آندو ويندو آهي. "خاشيون" جو ضد وري "راشيون = خراب." آندو ويندو آهي. سچل سرمست اهي ٻئي لفظ هن طرح آندا آهن:

"سي پليءَ لڳي پوءِ ڄام جي، تيون خوراڪين خاشيون"

روءِ هيون راشيون، پر سمي ڄام سهاٽيون.

پوئين سٽ ۾ هڪ ٻيو لفظ "سهاٽيون" ڪم آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: پسند آيون. هي لفظ بہ سري جي محاوري جو آهي. "اولجلول" انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ چيو ويندو آهي، جنهن کي ملڪ جهان جي ڪا خبر نہ هجي. اهو لفظ هيئن آيو آهي:

"قدر تن کي ڪهڙو، جي آهن "اولجلول"

"اروڙ" اتر سنڌ جي قديم شهر جو نالو آهي، پر ان جي لفظي معنيٰ فقط سچل سرمست ٻڌائي آهي. سچل سائينءَ اهو لفظ ڍير، ڍِڳ يا انبار جي معنيٰ ۾ آندو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو، تہ انهيءَ قديم سنڌي لفظ جي معنيٰ آهي: ڪٽي اناج گڏ ڪرڻ. جيئن تہ اروڙ جي چوڌاري سرسبز کيت هئا ۽ اروڙ هڪ وڏي منڊي هو، انهيءَ ڪري ئي ان شهر تي اهو نالو پيو ٿو ڀانئجي. سچل سائين فرمائي ٿو:

"ناپي ۽ ڏٽ ڏيِ جا آٽيو ڪن اروڙ."

سري ۾ ڪير وارن ڍورن خاص طرح سان مينهن کي سسيون چيو ويندو آهي. وڏيڪ جي معنيٰ ۾ وري ٻهراڙيءَ ۾ "سجيهہ" لفظ ڪتب ايندو آهي. اهي ٻئي لفظ سچل سرمست جي هڪ مصرع ۾ هن طرح آيا آهن:

"ساول ڪائي سبزيون، تيون سجيهہ سسيون."

اٽانگي، ڏکئي يا جهيڙاڪار لاءِ "اويڙو" لفظ اتر جو نيٺ سنڌي لفظ آهي. اهو لفظ هن طرح آيو آهي:

"توڙي اهڙيون اويڙيون، تہ پي سمي ڄام سهاٽيون."

"لڄائڻ" جي معنيٰ ۾ اصطلاح "ڪارو ڪرڻ" ڪم ايندو آهي. اهو لفظ سچل سائينءَ هڪ ڪافيءَ ۾ هن طرح آندو آهي:

"ڪارو ڪج نہ ڪيچ ڪي، چپر تان چڏين، وو."

چپ ڪري ويهڻ، يا خاموشي اختيار ڪرڻ ڪي "چپ ڪرڻ" چيو ويندو آهي. اهو لفظ هن طرح ڪم آيو آهي:

"تڏهن چپ ڪرڻ تو چاهي"

"تپائي ڪٽڻ" جي بدران "تائي ڪٽڻ" قديم سريلي محاوري جو اصطلاح آهي. اهو هن طرح آندو ويو آهي:

"تنهنجي دل ڪنئين تنهن تائي."

ڊيڄارڻ ۽ دٻائڻ لاءِ قديم اترادي محاورو آهي:

"سهمون ڏيڻ" ان مان لفظ بڻيو آهي. "سهمناڪ" = ڊيڄاريندڙ. اهو لفظ سچل سرمست جي شعر ۾ هن طرح آيو آهي:

"سهمناڪ" سندا سي سوڙها"

سريلي محاوري "وِٿ" وِٿي يا فرق جو معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي. سچل سرمست اهو لفظ هن طرح آندو آهي:

"اوڏانهن وِٿ مٿان پوي، گهنگهر اي گهارن"

سريلي محاوري ۾ "بس ڪرڻ" لاءِ قديم لفظ آهي:

اوڪاڄڻ يا "اوڪار جڻ". سچل سرمست جي شعر ۾ "اوڪارجڻ" مان "بس ڪن" جي معنيٰ ۾ "اوڪارڻ" آيو آهي. عام محاوري ۾ چوندا آهن: "پاءُ پاٽي لڳي، تہ ڏيان". يعني "مون ڏي منهن نڪري، تہ پلؤ يا عيوضو ڏيان". سچل سائين اهو اصطلاح هن طرح آندو آهي:

"مون تي لڳندو ڪونہ ڪو، پيارا 'پاٽيءَ' پاءُ."

بين ڪلاسيڪل شاعرن جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت وانگر سچل سرمست جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت ۾ بہ ضميري پڇاڙيون ملن ٿيون. "حرف جر" جي پڇاڙين جا ڪجهہ مثال هي آهن:

(1) اچي اوتڙ پاءُ، گهڙيس گهوري جندڙي.

"او تڙياءُ" معنيٰ: اوتڙ ڪان، هيٺين مصرع ۾ "وٽاٽين" معنيٰ "وٽاٽن تي" ڪم آيو آهي:

”پٽاريون پٽن تي ’وتاٽين‘ وريون“

هينئين مصرع ۾ ”چپرئون“ ”چپرن مون“ ڪم آيو آهي. هن ۾ ٻيو نيٺ سنڌي لفظ ”چنپ“ به آيو آهي:

”جو ڳالهيون ٻڌي تا تهنجون چپرئون وهن چنپ“

هينئين مصرع ۾ ”سورٺ“ جي”ٺ“ تي زير ”اضافت“”جو“جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

”اصل انيراءِ جو سورٺ وَرَ سان وير“

هينئين مصرع ۾ ”اوندوهون = اندوه يا غم ڪون“ آيو آهي:

”اندوهون آزاد، ڪندا ڪمينيءَ ڪي.“

”مون ڪون“ جي بدران ”مونهون“ آيو آه ي:

”جو ڏاڏاٹو ڏيهه، مونهون مور نه وسري“

هينئين مصرع ۾ ”توڙئون = توڙ ڪون، منڍ ڪون“ آيو آهي:

”توڙئون ڪين تنهين هڏ تهڪي“.

هن مصرع ۾ ”خاڪو = خاڪ مون، مٽي مون“ آيو آهي:

”خاڪون هلج خاص تي، ڪر پاٽيءَ ڪون پرواز ميان“

هينئين مصرع ۾ ”سائين“ جي پويان ”ءَ“ ڪي جي معنيٰ ۾ آهي:

”عاشق جي الله جا سائينءَ سيبائين“

هن سٽ ۾ ”برهي“ جي پڇاڙيءَ واري ”ي“ اضافتي پڇاڙي تي آئي آهي ۽ ”جي“ جي معنيٰ ڏئي ٿي:

”موٺ مران تي ميندرا، برهي چاڙهيءَ بار“.

انهن کان سواءِ فعل واريون پڇاڙيون به آيل آهن. هيٺ مصرع ۾ ”جهبيون = جهبيون ڏيئي، چڙبون ڏيئي“ ۽ ”جهيڙيون = جهيڙو ڪري“ آندا ويا آهن. يعني ”ئون“ پڇاڙي ”ڏيئي“ ۽ ”ڪري“ جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

”وٽن ماٺڪ موتئين، تنهن ڪون جهبيون ۽ جهيڙيون.“

اهڙيءَ طرح پڇاڙين جا ڪيترائي نمونا ملن ٿا، جن مان ٿورا مثال مٿي ڏنا ويا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سچل سرمست جي شعر جي نحوي بناوت، اهڙي ئي آهي، جهڙي قديم ڪلاسيڪل شعر جي نحوي جوڙجڪ آهي، جيڪا ڪجهه قدر هينئر بدلجي ويئي آهي. سچل سرمست سرائڪي زبان جو بہ اعليٰ درجي جو شاعر آهي. ان کان سواءِ خيرپور ۾ سرائڪي زبان عام هئي. انهيءَ

ٻري سندس سنڌي ڪلام ۾ سرائڪي لفظ ۽ محاورا گھڻي قدر آيا آھن. سندس سرائڪي ڪلام ۾ وري ڪي سنڌي لفظ شامل ٿي ويا آھن. فارسي ۽ عربي لفظن کان سواءِ ھندي لفظ بہ نھايت سھڻي نموني جڙيل ملندا. مطلب تہ نيٺ سنڌي لفظن سان گڏ، ڪٿي عربي ۽ فارسي لفظن جو، ڪٿي ھندي شيدن جو ۽ ڪٿي سرائڪيءَ جي سلوڻن لفظن جو سھڻو امتزاج ملندو. طوالت جي خوفان نمونا نہ ٿا ڏجن.

سچل سرمست جي ڪلام جي اھا خاص خوبي آھي تہ جيڪا بہ تمثيل آڻي ٿو، تہ ان سان تعلق رکندڙ منظر نگاري، ڪردار نگاري ۽ سيرت نگاري بہ خاص انھيءَ رنگ ڍنگ ۽ حقيقت پسندانہ نوع ۾ پيش ڪري ٿو. مارئيءَ جو ذڪر ڪري ٿو، تہ ٿر جي زندگي، مارن جي اُٺڻي ويھڻي انھيءَ رنگ ۾ پيش ڪري ٿو ۽ اتي جا مخصوص لفظ بہ آڻي ٿو. اھڙيءَ طرح وري سھڻيءَ ۾ درياھ سان تعلق رکندڙ منظر پيش ڪري ٿو، ۽ درياھ سان لاڳاپو رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح ڪم آڻي ٿو. سارنگ جي بيان ۾ وري مينھن جي وسڪاري سان تعلق رکندڙ ڳالھيون، انھيءَ خاص لفظن ۾ بيان ڪري ٿو. "روجھہ" جبل جو جانور آھي، جو ڳئون سان مشابھہ ھوندو آھي. ٿري ماڻھن وانگر ھو بہ برسات پوڻ کان پوءِ پنھنجي ماڳ موٽي ايندا آھن. "روجھہ" جي تمثيل سچل سرمست کان سواءِ ڪنھن بہ سنڌي شاعر نہ آندي آھي. روجھہ جي بيتن ۾ وري جبل جو ذڪر آھي ۽ روجھہ جي گذران جو بيان آھي.

اھڙيءَ طرح "نوريءَ" جي ذڪر ۾ مھاڻن جي رھڻي ڪھڻي، انھن جو قوت گذران، ڍنڍن جي پيدائش، ڍنڍن جا منظر، ٻيڙين جا نظارا ۽ اھڙي قسم جون بيون ڳالھيون نھايت سھڻي رنگ ۾ بيان ٿيل ملنديون. ان کان سواءِ مھاڻن جي رھڻي ڪھڻي ۽ ڍنڍن سان تعلق رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح بہ موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آيل آھن. سسئيءَ جي بيان ۾ وري وندر جي واٽ جو ذڪر آھي ۽ جبل جھاڳڻ جا منظر آھن.

جوڳين جي بيان ۾ جوڳين جي جٿائن، تپسيائن ۽ انھن سان تعلق رکندڙ بين ڳالھين جو ذڪر آھي. مطلب تہ "جھڙو ديس، تھڙو ويس" جي مصداق ھر تمثيل ۽ ھر ڳالھہ کي انھيءَ رنگ ۽ انھيءَ زبان ۾ بيان ڪيو ويو آھي.

انتخاب

حصو پهريون

بيت

وحدت ۽ ڪثرت

(1)

هڪ سفر ساعت، ٻيو سفر سال جو،
پهريون تا راحت، پويون تا پوءِ رهيو.

(2)

جڏهن وهين فڪر ۾، خاصو ڪري خيال،
تڏهن فرقِ وارا في الحال، بند ٻڌنڊءِ وچ ۾.

(3)

حڪم هلي تو جنهن سان، سو ڪر پيدا پاڻ؛
صورت سان سڃاڻ، منهن ڪري مورت ڪي.

(4)

"تون" هي سان تون ليين، "مان" ليان "تو" سان،
"تون"، "هي"، "آءٌ" سڀهين، "لا" ۾ موجودات تي.

(5)

جا ڏي ڪيا ڙي، سجدو تا ڏي نه ٿئي،
جا ڏي مهاڙي، سجدو تت صحيح ٿيو.

(6)

جيڪي آهي هِت، هُت ٻه اُهوئي اَٿئي،
يَجُ اهائي ٻِت، تان تون اهوئي رهين.

(7)

جهڙو آهين تهڙو هوندين، فاني ٿيندين ڇا؟
سُڌ پنهنجي سِرَ جي، ڪامل پَيڙءِ ڪا،
ڳالهه نه سمجهيءِ سا، آوازي "اَنا الحق" جي.

(8)

سچل سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل،
الف مون آدم ٿيو، ڪري هنگامو هل.

(9)

اُچي اوتڙياءُ، گهڙيس گهوري جندڙي،
چڙهيس ڏاڍي چاهه مئون، مستي موج مٿاءِ،
تڙ لهي تڙياءُ، شرط لنگهي پيس شهه ۾.

(10)

ماٺ ڪريان تان مُشرڪ ٿيان، ڪُڇان تان ڪافر،
انهيءَ وائيءَ ور، ڪو سمجهي "سچيڏنو" چوي.

(11)

مَيجُ مچايو من ۾، ٻاڦ نه ٻهر وجهن،
وتن ويڳاڻا ورهه ۾، نيڻين ننڊ نه ڪن،
سڏڪا ڏيئي سورجا، پني رات پٽن،
پنهنجي پر ۾ پاڻ ڪي، تا پر تئون پڇائين،
سکيو ساميئڙن، عشق اهو سي آويءَ ڪان.

(12)

حدين وچي هرڪو، لاحد وچي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وڃي.

(13)

پاڻ وڃائي پاڻ، ڳولهي لهج پاڻ کي،
پاڻ منجهان ئي پاڻ کي، پوندي جاڻ سڃاڻ،
مکڻ اکر هيڪڙو، سوئي ڪير سنياڻ،
اهو اَٿئي اهڃاڻ، ڳهلا انهيءَ ڳالهه جو.

(14)

ڏيو ٻاري سچ کي، تي ڏاهرين ڏنو،
ڪٿو ۽ منو، چرين ساڳي چت ۾.

(15)

هڪڙو ڏنم موج ۾، تهن ۾ مير ملاح،
مڇيون مارن اوچتي، بانڪا بي پرواهه،
لهر بحر جا حاڪم ڇاٽي، شور يا وتن شاهه،
هنذ سنڌ تي فلڪ نه آٽن، مارن ملڪ سپاهه،
وائڙا رڪن تن متان، ويچارا ويساهه،
آسرا اَڏيئن جا، آهن منجهه الله،
ڏيئي پاند پناهه، رکي وننڌو راڄ کي.

(16)

قوس قزح ڪمان، ابرو عجيبن جا،
ضرب ظلم جي زور سان، اڇلن الامان،
سل هٽن تا سيني ۾، پنبڻين جا پيڪان،
نيزا نيهه نشان، "سچل" سرها ٿيا.

(17)

ڪجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
ڏنگا ونگا واهه واهه، مصحف جا اعراب،
ستون سيپارن جون، پڙهڻ ٿيون ثواب،
برهه سندا باب، "سچل" سڀ ختم ٿيا.

(18)

ساقي ڏيج سُٺي، سُرڪ صراحيءَ مان ڪڍي،
پڪ پيارج پارڪو، محبت جي مٺي،
پيڻ سان پٺي، پاڻ ڏيان جيئن پاڻ کي.

(19)

قطرا آب عرق، سونهن سچڻ منهن تي،
جرڪن جهلڪن تا ائين جيئن پَنين ماڪ مرڪ،
داتا ڪَنَ درڪ، دل ۾ دردِلن جي.

(20)

مصحف پاڪ چوان، مُنهنڙو محبوبن جو،
آيتون منجهه عشق جون، مطالع ڪيان،
قاري اَچي ڪو پڙهي، هجي هيءَ روان،
حرف سڀ سنوان، ڏنگو ڏسان ڪينڪي.

(21)

گوندر گُهمي جي لهان، تان سڪ سوين ساڙيان،
آءٌ پڻ ڪيئن پاڙيان، ڏک سکن سان سرتيون.

(22)

اُتران اوري، ڪئي چمڪٽي چمڪات،
اُتان ڪيائين اوچتي، لس بيلي تي لاٽ،
منديل تيا مڪران تي، گوڙن جا گڙ گات،
ڪڪرن متان ڪيچ جي، ڦڙڪي ڪاڏا ڦات.
وري ورتئون وات، "سچل" سائي سنڌ جي.

(23)

"سچل" سائي سنڌ جي، وري ورتئون وات،
جهڙ ڦڙ جهلي آئي، جهٽڪو ڏيئي جهات.
وسي پيا وڏڦڙا، گهيڙ پُسائي گهات،
لاٿي اُج اُسات، سارنگ سنگهارن جي.

(24)

سارنگ ساري رات، رڻن متي ريج ڪيا،
پکن پرڙا سوئيا، پرهه ڦٽي پريات،
پٽن تي پدرا ٿيا، گل ڦل پاتون پات،
وائي سڀ ڪنهن وات، "سچل" سارنگ ساٽ جي.

(25)

وات ڪري وائي، اَچ پڻ ڪانگ قريب جو،
ڪي جو چيائين چنهب سان، تنهنجي لچ ڏاڍي لائي،
اَندر ڪي آئي، چڻ چر چيري سندڙي.

(26)

سُرَ سنواريو سرَ کي، سرَ سنواريو سُرُ،
جو آهي سورٺ وَرُ، سو ڏيڻ کان ڪٿي ڏري.

(27)

ياںَ ويهي پنئيءَ، تو تندڙي تنواري،
ماري وري منگتا، تو جندڙي جياري،
گهر تہ ڏيان ڏوليون، موتن مهاري،
پرهہ ڄـو تو پريم جي، آءِ پڪڙي پياري،
مافا وٺ هي موتئين، جڙاءِ جواهري،
سلطنت ساري، سالڪ تو صدقي ڪريان.

(28)

آهيان سوالي سر جو، گهوٽ نہ گهرجي راڄ،
مگتو نا محتاج، ماڻڪ موتي مال جو.

(29)

سورٺ متان مگتي، گهوران تي گهوري،
رپا سون سبيل وٺ، تارازيءَ توري،
متو وج نہ منگتا، محبوبن موري،
لائق نہ هڪ توري، سورٺ تنهنجي سپرين.

(30)

وهين وهل ليپون، تي پيٽ پاريا تن پانهنجا،
ڏنيون ڏٽ ڏپ جون. تي جهبيرين جهپيون،
ڪڪيءَ خاطر ڏبيريون، ڏسڻ منجهہ ڏپيون،
جي ڪائن پبڻ پپيون، سي چُوريءَ تي چريون ٿيون.

(31)

هين لگين ليڙيون، مُنهن نہ موچاريون،
سي تو ڇام وهاري وٺ ۾، ڪري ملاحن ميڙيون،
تو پڳيون جوڙائي ڏي، ڀهڳڻ تن ٻيڙيون،

وڻن ماڻڪ موتئين، تنهن ڪئون جهپيون ۽ جهيڙيون،
توڙي آهڙيون اَويڙيون، تہ پڻ سمي ڄام سُهاڻيون.

(32)

پارس لڳي سون ٿيون، لوهاڻيون لوريون،
جهل جهڳن ڪي ڪانہ ڪا، وريون ۽ ويريون،
محلين رهن مير جي، سُهاڻيون ميريون،
سمي ڏنا سهاڳ ڪي، سهج ۽ سيريون،
ڪوڄهين مان سهڻيون ٿيون، جهٽ پٽ جهبيريون،
تماچي تيريون، ڪينجهر جون ڪِنيون ڪٽي.

(33)

لاڳو ٿيون لاشيون، هيون وهہ وهل جي وچ ۾،
سي پلڪ لڳي پوءِ ڄام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون،
لعلن ياقوتن جون، وٺن ڪينهن ڪماشيون،
جن پاسا هريل پن تي، تن فراشين فراشيون،
تا پڻ تماچيءَ ڪي، ڪن طرحين تلاشيون،
روءِ هيون راشيون، پر سمي ڄام سهاڻيون.

(34)

سُهاڻي جي من ۾، نہ هو گيرب گاءُ،
نيڻن سان ناز ڪري، ريجهائيئين راءُ،
سمو سيني ڪانءُ، وٺي ويٺي پاڻ سان.

(35)

ڪيچئون آچي قافلو، مون وٽ ٿيو مهمان،
"سچل" ساري سات جو، مون آرياڻي اڳوان،
مولي مهربان، نذر نسائيءَ سي ٿيو.

(36)

گولئين گڏينداس، پورهئي ڪارڻ پاڻ ڪي،
پنهنجي تان پرينءَ ڪي، 'سائين' سڏينداس،
ڪنهن ڇن نہ ڇڏينداس، ههڙن هوتياڻن ڪي.

(37)

پورهيت چام پنهونءَ جي، اَصل ڪئون آئين،
تون گولن سندي گولڙي، هو سندءِ تيا سائين،
ڪاپو ڪمائين، ڪُلو ساري ڪيچ جو.

(38)

ڏوليا تو لئه ڏٺ ۾، آءُ وتان ويڳاڻي،
راتيو ڏينهان اوتيان، پنبڻين مان پاڻي،
لڙا مون ليڙيون تيا، هيءُ پوتي پراڻي،
تہ بہ راڻي جي راڻي، سرتيون سڏن ساٿيهہ ۾.

(39)

ڳئون چاريندس ڳوٺ جون، ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ،
اها روح رهاڻ، من پيي ميلي محب سان.

(40)

ريجهي روح رانجهي سان، ڪيڙو ڪپڙ تال،
وڏون وجهي وچ ۾، چوچڪ ڏسي چنڊال،
مادر مهڻا جڳها، جهيڙي جهنگ سيال،
منو مون مهوال، مون ڪان مور نہ وسري.

(41)

جوڳي آيو جُوءِ ۾، مرڪڻو مٺدار،
مرليءَ مستانا ڪيا، جنهن جي لک هزار،
ڪاريهر ڪردار، نيلا ناٿ نوائيا.

(42)

ور وتا ويڙهيچن جا، اهي موتئين مالهڙيون،
راس نہ اَچن روح ڪي، تالهہ ۽ تالهڙيون،
سنگهارن جون سومرا، چڳيون چالڙيون،
جو فخر ڦوڪي سنديون ڪن دانَهہَ دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، بن شال ۽ شالڙيون،

اَنئي پهر آهن اکيون، منهنجيون عمر آلڙيون،
ڪامل تنهنجي ڪوٽ ۾، وجهان ملڪين ڦالڙيون،
شال سٽندو سو ڏٽي، مون نذر نالڙيون،
وجي ڳُجهيون ڳالهڙيون، ڪندس سرتين ساڻ ساٿيهه ۾.

(43)

هت ڏين مارو ڏاج ۾، چاٽي چارڙيون،
پيون آهن سپ ڪي، اهي ويڙهيون وارڙيون،
سي چوندن پيون پرهه جون، نائي ڏارڙيون،
وجهن گوندن سنديون، ڳچيءَ ڳارڙيون،
پوءِ ڪنيو ڪارڙيون، وجن لوئڙ يارين لوءِ ڏي.

(44)

عمر اَچا ڪپڙا ڪاٺياريون ڪن ڪيئن،
جهڙي آيس جيئن، شل تهڙي مارن ڏي وڃان.

(45)

ڪچو سچو ڪين تي، توڙي اَچي رنگ،
سچي سندي سنگ، ڪچا سچا تي ويا.

(46)

هٽي هٽي هيج تي، هت تيس هيٺا،
سپاريائين "سچو" چوي، لاڪي ڪي ليٺا،
پُنڌنديءَ جا پيٺا، ساهڙ ڪيا سير ۾.

(47)

دلي سا هئي دل، دادليءَ دلبر جي،
انهيءَ ڏِنس اوچتي، جل اندر اجل،
ڪل نہ هوئي ڪنيار ڪي، تہ خاڪيءَ منجهہ خلل،
متيءَ جو محل، پُرزا پاٽيءَ ۾ ٿيو.

(48)

جي تون مارڳ تي مرين، وڏا طالع تو،
سانول ساڳي سو، متان تنو هت ڏي.

(49)

آٽي ڪانگ ڏنياس، ڪتابت قريب جي،
پَهو ڪتيندي پَٽِ پيس، چوهون تندُ ڇنياس،
پيهون پيچ ٽياس، روئندي چولي چِڪَ ۾.

(50)

سَنيها جي سڄڻان، سيّ ساري ڏنائين،
اِئين اُتائين، تہ پاڻُ نہ آڇ وڄ ۾.

حصو ٻيو

ڪافيون

(1)

هيـــڏي هـــوڏي نـــ نهـــار،
تنهنجي ويڙهي سو يار وسي تو.

1. ســاڻ ســدا آهــي تــان تنهنجــي،
پريــن نــ آهــي ٻــي پــار.
2. قولهـــي لهـــج پـــاڻ مـــان،
چــو تــو وجيــن وٽڪـــار.
3. "وفــي أنفســكم أفلــا تبــصرون"،
ويجهـــو ڪيـــم وســـار.
4. پريـــن نـــ پڇـــج پنـــڌڙا،
تــون "سچل" پــاڻ ســنيار.

(2)

يـــول نـــ ٻـــي ڪنهـــن يـــل،
تـــون تـــ آدم نـــاهين.

1. لکــو تــو لاتيــون ڪريــن، جيئــن بــاغ انــدر بـُـلبل.
2. مـَـلڪن تــي سَجدا ڪيــا، واه مٿــي تنهنجــو مـُـل.
3. ڪيــر ٽپــائي ڪيــر ڪـُـڏائي، شــاه بنــا دلــدل.
4. احــد منجهــارئون أحمــد ســڏايئ، هئيــن تــا پــاڻ أصــل.
5. "ســچل" چــوي سچ تــي آئيــن، ڪونهــي تنهنجــو تــُـل.

(3)

جيئـــن ســـج آهـــي پريشـــان،
ســـوئي ڳولـــي ســـج ڪـــي.

1. مڇلـــي جيئـــي آب ســـان، آب پڇـــي طغيـــان.
2. تـــارو پڇـــي نجـــم ڪـــي، مـــوج پڇـــي مهـــراڻ.

3. قــڙي پڇــي مينهــن کــي، شــاه ڳولــي ســلطان.
4. هــو مڙيئــي پــاڻ ٿيــو، کيــر ٿيــا حيــران.
5. "ســچوَ" جــي صفــت ۾، اهــو بــاريءَ کيــو بيــان.

(4)

عاشــق ڏســڻ ۾ آيــو، محبــوب گــل سناســي،
عبــرت عجــب عجــائب، اســرار رنــگ عباســي.

1. برهــي جــي اک ببينــي، کــائي مثــال چينــي،
تــوڙي رنگــون رنگينــي، چينــيءَ جــي مــٽ نــه کاســي.
2. گــل آب جــاءِ جــاتي، محبــوب راز تــاتي،
عاشــق ڏســڻ کئــون کــاتي، رهنــدو پتنــگ پياســي.
3. "صــورت" ۾ جــاءِ "دم" جــي، دم ريءَ نــه صــورت کــم جــي،
دم ۾ جــا لــذت غــم جــي، وه واه ڳالهــه خــاصي.
4. ابليــس جــي وڏائــي، هــر ســانس تــي ســوائي،
جيــوڻ تــه دم پلائــي، نــه تــه تحــت نحــس ناســي.
5. ثــابت "ســچل" ســچاري، يــارن جــي يــاد يــاري،
وحــدت جنيــن وســاري، تــن تــن مٿــي اٽاســي

(5)

پاڻ پنهون آءُ آهيان، اُڙي پينر پلي ناهيان.

1. تيــون منڪــر ڳالهــه انهــيءَ کئــون،
چــوَ تــڏهن پيــو چاهيــان.
2. کيــچ پنيــور پــي وســنوَ اَســانجي،
کهــڙي طــرف آءُ ڪاهيــان.
3. هــر کــو چــوي تاسهســين عاشــق،
نــانءُ پــاڻ ئــي تــون لاهيــان.
4. هــِت هــُت آهــي صــورت منهنجــي،
ناهــه نــه کــو پيــو ناهيــان.
5. پنهنجــو پــاڻ ئــي ســان يــار،
"سچو" ڙي، نينهن اهوئي لايان.

(6)

محبـــوب ڳولهـــي ڏس مـــن ۾،
مـــن ۾ اتئـــي ســـو تـــن ۾.

1. واهـــ كاريـــگر ســـاز بنـــايئي،
"كُن فكيون" جـي كـن ۾.

2. بـــي فـــائدو بـــازار گهميـــن تـــو،
گـــل ڦـــل بـــاغ بـــدن ۾.

3. چـــوريءَ چـــوريءَ ســـير كريـــن تـــو،
تنهنجـــو چاهـــ چمـــن ۾.

4. "سـچل" سـائين صحـي كـري ڄـاتم،
يـــار گـــڏيو كـــک پـــن ۾.

(7)

چوءُ ميـان عشـقا كيئـن، تـون سوين سـيل بنـائين تـو!
يـا تـون آهيـن ذات ديوانـو، جو كيڏا ناهـ نـاهين تـو.

1. كـــاتئين مـــُـــلا قـــاضي تـــون،
كـاتئين سيد سـڏائين تـو.

2. كـــاتئين مـــغ برهمـــڻ تـــون،
كـاتئين بـانگ ٻڌائيـن تـو.

3. كـــاتئين مـــُـــنهن ۾ محـــراب،
كـاتئين تلـک لائيـن تـو.

4. كـــاتئين تســـبيحان تـــون ســـورين،
كـاتئين ٻـڌيـان پـائين تـو.

5. كـــاتئين پيريـــن آهيـــن پيـــادو،
كـاتئين بـور بـَـچائين تـو.

6. كـــاتئين منبـــر واعظـــي،
كـاتئين پوٿيـون پـڙهائين تـو.

7. ڪـــاتئين زربفـــت قبـــائون،
ڪاتئين ليڙان لڙڪائين تو.

8. ڪـــاتئين ڏيئـــي شـــرعي فتـــويٰ،
ڪاتئين منصور مارائين تو.

9. ڪـــاتئين هنومـــانُ ڪونـــائين،
ڪاتئين ڏهيسر ڏسائين تو.

10. ڪـــاتئين ٿئيـــن رام يـــا ســـيتا،
ڪاتئين لڇمڻ لڪائين تو.

11. ڪـــاتئين نمـــرود ابراهيـــم ٿـــي،
ڪيئـي بيـڪ بنـائين تـو.

12. ڪـاتئين ٿـي فرعـون يـا موسـيٰ،
سڀ صورت ۾ سمـائين تـو.

13. ڪـاتئين ٿـي بادشـاهه ملـڪ جـو،
سـارو ديـس دَٻـائين تـو.

14. ڪـاتئين ٿئيـن غـرض گـدا گـر،
ڪاتئين ٽوليون ٽڪائين تو.

15. ڪـــاتئين مفتـــي تـــون "خدائـــي"،
ڪاتئين 'اَنا الحق' فرمائين تو.

(8)

حڪـــم تنهنجـــو تـــو هلـــي،
پـر ڏوهـ پـاڻ ٿـي ڪـي ڏيـان!

1. آهـي "فَـــعال لـِـمَـــا يـُـــريدُ"،
نـانءُ هـيءُ ڪـاڏي نيـان؟

2. آهـي "وَ بـي يـَــنطق و بـي يـُـــبصر"،
تـــر نـــــ تـــوريءَ جيـــان.

3. جـــاڏهن آڇـــي ظـــاهر ٿئيـــن،
هـل هيـج مـان تـاڏي هيـان.

4. "يرجـــع اِلـــيٰ اَصلـــهِ"،

سڻ مامر هيءَ موهان ميان.

5. گمنـــام غمـــزي ۾ كريـــن،

ساڳيو سچل سوئي تيان.

(9)

پـــُـچو نـــ مـــُـنهنجي ذات،

جوئـــي آهيـــان ســـوئي آهيـــان.

1. اَڄـڻ اَسـانجو تيـو اتـاهين، جـاتي ڏينهـن نـ رات.

2. ظـاهر آهـي زبـانئون منهنجـي، "الاقـرب" سـندي كلمـات.

3. "سـچل" سر سـهي كيـو پنهنجـو، عشـق منجهـان عشـقات.

(10)

بيو كو چاڻ محض گناه، هر كنهن صورت آپ الله.

1. كتـــي گـــدا گدائـــي والا، كتـــي شاهنشـــاه.

2. دونهـان ڏيـک متـان كـو پولـي، اولـي ابـر مـاه.

3. "وننفخـت فيـه مـن روحـي" آهـي، سـهي كـر سـاه.

4. خلـق الاشـياءَ فهـو عينهـا، اهـو قـول گـواه.

5. صـورت، منجهـ "سـچل" جـي، ٻولـي پـاڻ ئـي بيپـرواه.

(11)

دم دم جا ديدار، وو، اَپر اَسانجي نارَ تي.

1. ٻگـــا ڏانـــد ٻڌائـــون ٻيئـــي،

تـــن جـــي ڳالهـــ كريـــان آءٌ كيهـــي،

وهـــــــن ڏارو ڏار،

ڳـاڏيءَ جـي ڳنڪـار تـي.

2. پـــارونى هكـــڙي، چكريـــون ٻيئـــي،

ارا انهـــن جـــا آهـــن اهيئـــي،

وهـــن بـــارو بـــار، وو،

لـــت واري للكـــار تـــي.

3. ڦرهيون ونگڙيون، آهن اوياريون،
اڙيون سونهن مال موچاريون،
جهلڻ جا جهلڪار، وو،
لوٽن واري ڏڏڪار تي.

4. ڍيڍي چونڪ جوئر جا نسري،
ڳنا تنهن جا ماکي مصري،
کيرن جا ٻه خمار، وو،
آهن پيهي واري پونجار تي.

5. ڪانگ ڪانگيرو، وهين واهيرو،
ڪٻرن ڳيرن ڪيو اچي گهيرو،
ڳوڙهن جا وسڪار، وو،
جهرڪن جي جنسار تي.

6. آيو نيسر پڙچ ۾ پاٽي،
مرشد اچي تيڙم ساٽي،
سا جوئر پچايم جار، وو،
آهن ڪم "سچل" جا ڪلتار تي.

(12)

نه مان مريد نه مان پير،
ساري فقر جو فقير.

1. نه مان حاڪم، نه مان ظالم،
آهيان اُمت جو اَمير.

2. نه مان طاعت، نه مان تقويٰ،
آهيان وره جو وزير.

3. نه مان گهمڻ، نه مان گهتڻ،
آهيان عشق جو اَسير.

4. نه مان ڪُچڻ، نه مان پُڇڻ،
آهيان دوست لءِ دلگير.

5. "سچو" ٻَڌو محڪم سر تي،
محبت جو منديرِ.

(13)

اسين آهيون! ڇا اَسين آهيون؟
بيلي، نہ تا ڇاڻون، ڇا اَسين آهيون.

1. ذري باران برساتيون لايون،
ذري ٻرن ٽيون وڏيون ٻاهيون.

2. ذري پڙهون تا نمازان روزا،
ذري لوچَ متي تون لاهيون.

3. ذري چئون تا "آهيون" "اَسين ئي"،
ذري چئون تا "اَصل ناهيون".

4. ذري آرام آهي من دل کي،
ذري وهايون نيٽئون واهيون.

5. ذري چئون تا "اَسان پاڻ سڃاتو"،
ذري چئو تا "اَسين ڇاهيون".

6. "سچو" اَصلئون سوئي آهين،
ٿاهہ هتي ٻيو ڪيهو ناهين.

(14)

مون ۾ عيب اَپار،
سڄڻ تنهنجي ٻانهڙي آهيان!

1. ٻانهن جي آءُ ٻانهي آهيان،
ساري سڀ ڄمار.

2. هئان هميشہ هوت سان،
شال نہ ٿيان ڌار.

3. هيءُ سر صدقي تو تئون،
سِسي ساڻ ڪپار.

4. اوچڻ ڪنديس اکيون،
پٿر ڪنديس وار.

5. ساه "سچو" جو سوگهو ڪيڙو،
رکي ياراڻو يار.

(15)

ماڻ پرينءَ پهچائي، هي نياپو کو نيئي!

1. ڳـِـــچيءَ پـــائي کپـــڙو، پاڇيـــاٽيءَ پرچـــائي،
حـــال ڏســـي وڃ هيئـــي.

2. پريـن ڏسج پــاڻ ڏي، چـت نـہ وڃ مـون تـان چـائي،
يـــار اســـان کـــان پيئـــي.

3. الله کـــارڻ آءُ تـــون ســـائين، ٻـــانهي تـــي ٻـــاڏائي،
بخـــش اســـان کـــي پيئـــي.

4. اوهـــان ٻـــاجهون سـپرين، وينـــي ســـو ورهــہ وســـائي،
کـــانگ اُڏائـــي کيئـــي.

5. در اوهان جي دلبر سائين، "سچو" تو سگ سڏائي،
ٻـــَـــدي ٻـــانهون ٻيئـــي.

(16)

حـُـج ڦتــي کيــر هــاٽي، مــاريس تنهنجــي مــاٽي،
الله ڄـــاٽي.

1. تنهـن ڏينهـن لاکـون يـار اوهـان سـان، لايـو نينهـن هـن نمـاٽي،
الله ڄـــاٽي.

2. وينـــي ڏســـان واٽ اوهـــان جـــي، آءُ پـــُـــلي هـــن پـــاٽي،
الله ڄـــاٽي.

3. جيهـــي تيهـــي آهيـــان اوهـــان جـــي، ســـائين تـــون پـــاڻ ســـجاٽي،
الله ڄـــاٽي.

4. راتيـــان ڏينهـــان يـــار ســـڄڻ ميـــان، تـــن توئـــي ڏي تـــاٽي،
الله ڄـــاٽي.

5. ڏوڙا طـــالع تيـــن "ســـچوءَ" جـــا، الله جـــي تـــو کـــي آٽـــي،
الله ڄـــاٽي.

(17)

حال اچي ڏس هاڻي، وهي تو پنبڻيئون پاٽي،
پاڻ چاٽين!

1. آءُ ڪنيزڪ مُلهه خريدڻ، سائين تون پاڻ سجاٽين،
پاڻ چاٽين!

2. سُڌِ لهج تون سگهڙي تنهن جي، جاني ڪيوَ جوڳياٽي،
پاڻ چاٽين!

3. ڏيئي ڏيکاري پاڻ ڇپايوَ، پلي اها تو ڪي پاٽي،
پاڻ چاٽين!

4. روز ازل ڪون در تنهنجي تي، والي ءَ سان هيءَ وڪاٽي،
پاڻ چاٽين!

5. سيني اندر يار "سچوءَ" جي، سڪ سنڌءَ ساماٽي،
پاڻ چاٽين!

(18)

هاري سو پاتئي هارُ،
تا آءُ چام چنيسر آوڙان!

1. جنهن دوست کسايو دم ۾، سٽ اهو سينگار.
2. هتئون پئي تنهنجي آهي، روئين چو زارو زار.
3. داڻو هيڙو درد جو، جنهن ڪيو بهشتئون بيزار.
4. ڏوهه نه تنهنجو ڪونه هو، پر نينهن ڪيو نروار.
5. پلنگئون پئين ءَ پٽ تي، ڪري گوندر گفتار.
6. "سچو" سهي جي ڪرين، هي هو عشق جو اسرار.

(19)

منهنجو سوڊل سارئي ساهه، وو،
راڻا رسامن سان ماريئي!

1. وينـي ڪڙهان ڪاڪ تي، آڻيندوءِ الله.
2. هن مُئيءَ جو مينڌرا، تو ڪي ڪيهو پرواهه.
3. سندو اچڻ تانهنجي، روز نهاريان راهه.

4. گهڙي اوهان جي تي گهران، چت اوهان جو چاهہ.
5. مهر مٿو ناهہ کو، جيکس منهنجو بخت سياهہ.
6. کوڏئون قرباني کري، "سچو" ساهہ پساهہ.

(20)

جو اڳڻ پيهي اڄ آيو، سو سامي مون تا صحيح سڃاتو!

1. بيراڳيءَ جو بيک کري، تنهن کيڏو هنر هلايو!
2. سر جهنٽائون جوڳين واريون، تنهن لڳين بسمو لڳايو.
3. مرليءَ مست آواز انهيءَ جي، منهنجو روح ريجهايو.
4. رانجهو تخت هزاري وارو، موليٰ آڻي ملايو.
5. عطر عنبير انهيءَ جي کارڻ، مون تان مُشڪ ملايو.
6. پياري هي سر پاٽون چاڙي، "سچوءَ" کي سمجهايو.

(21)

ساريان آءُ تا لوءِ پنهنجي جون لويون،

عمر گهوريا هي پٽ پٽيهر، ميان!

1. هت ويڙهيچا، وو، وينا ورهائن ڏيهاڙيون،

سي ڏونرن سنديون ڏويون.

2. سنگهارن ڏي سوز سنيها،

آءُ تي روز مجان رويون.

3. کنديون کوکڙ سنديون، ميان،

ڳچيءَ پائن تا، هت پيکا پويون.

4. صبح سانجهيءَ کڻ خوشيءَ سان،

اهي سي تا آب پريون اويون.

5. پاندين پائن پسيون، ساڳن سگر سنگهار،

"سچو" سي سويون.

(22)

لڙ وهي لوهاٽو، يار، وي!

1. سا کيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراٽو.
2. کاهيو پوري کُنن ۾، ڏنس عشق اوراٽو.

3. ساهڙ ٻاجهون ساھ ڪي، ڪيو ورهه ويڳاڻو.
4. سانول سدا آھه مون، اوهين سيئي تيون ڇاڻو.
5. ٻُچندو اچي ٻاڻهين، "سچل" يار سياڻو.

(23)

آئين هلي هن جاءِ، هڪ ساعت ڪارڻ سانگيڙا.

1. ڪا گهڙي نيباهه نه ڇاڻج، ٻيچُ نه تنهن سان ٻاءِ.
2. "اَلدنيا ساعتہُ"، اهو نُڪتو دل سان لاءِ.
3. جا ڏنهن آئين تون، وڻجارا، وري وڃڻ اوڏنهين آءِ.
4. دنيا ۾ دَمَ ڪيئي گذاريئي، "سچو" سچڻ جي سباءِ.

(24)

منجهئون نيڪيءَ ۽ گناهه، پوندءِ ڪل نه سندي الله.

1. باطن ۾ تون پانهنجي، ناميا وجهُ نگاهه.
2. ريءَ پروڙڻ پانهنجي، ٻي راست نه آهي راهه.
3. غير نه يانئج پاڻ ڪي، دُوئيءَ ۾ داناهه.
4. هادي حق الحق تا، مون ڪي اها ڪئي آگاهه.
5. حقيقتان حال جون، چئي ڪيم اداهه.
6. تارڪ ٿيءُ، پَوءُ توحيد جي، دانهه! منجهه درياهه.
7. چئنين قبلئون ڇُورُ ٿي، سر، شاهي رک ڪلاهه.
8. "سچو" سچي ڳالهڙي، سلڻُ ناهي صلاح.

(25)

حُسن تنهنجو تو اچي، طرحئن طرح ڏيکار ۾،
هڪُ هئين، آئين وري، ڪنهن شوق مئون شمار ۾.

1. ڏورئون انهيءَ دم ڏور ٿيا، واقف پيا ويچار ۾،
حاصل نہ تن، جي ئي پيا، آهن سندي انڪار ۾.
2. محروم ٿئين، منهن جي وجهين، هن تن سندي طومار ۾،
جي تو چوين، آءُ شاهه ٿيان، گم ٿي يڪايڪ يار ۾.
3. رک هوش، تا مدهوش ٿي، غمزو اَٿئي گفتار ۾،
ساري پوئي سڌ تا صحيح، جي رخ رکين رفتار ۾.

4. پوءِ تا پيچ هيءَ ڳالهڙي، اَول اَچج اَعتبار ۾،
قابل هئين کر پانهنجي، صورت صحيح سنسار ۾.
5. کر گوش تون در گوش جي، ديدان رکين ديدار ۾،
آهي "سچوءَ" تي نام جو، ناهي ٻيو نروار ۾.

(26)

مرد ٿي منصورُ چوءِ، نہ تہ ڪيمَ چوءِ منصورُ آن.
1. منصور جي منزل اُتي، ڏاڍا تماچا تهمتان،
سگهہ نہ جي ساري سگهين، منهن رکين تهن ڏي متان.
2. چو چوڪراٺيءَ ۾ پئي، رانديون روين راتيان ڏيهان،
احوال سڀ اسرار جو، عشق ڪيي آهي عيان.
3. ٺڙڪو ٺڳيءَ جي ٺاهہ جو، ناحق ڪرين ٿو ناتوان،
هُن کي چيو هن کي چوين، آهيان لاهوتي لاطمعان.
4. منصور جي تنهن ملڪ تي، آهن سدا نڪتا نوان،
سڻ "سچو" تون سمجهہ رکُ، تو کي چڱائي ٿو چوان.

(27)

هُتئون هوت هلي وي عاشق، دوست دلاسو ڏيندو.
1. وِجهج کر ڪريم تي، ٻي ڳولهج کامَ ڳلي،
پاڻهي پُنيءَ تو ايندو.
2. پَڪا پکن سامهان، تنهنجي ماڳ ملي،
اوڏا آٹي آڏيندو.
3. اَچڻ سندي اُن جي، ويندو روحَ رَلي،
تورو تورياٺيءَ ٿيندو.
4. جا ڳجهي هوتن من ۾، سا ساٿين ڳالهہ سَلي،
پُنهل پاڻ سان نيندو.
5. مهرَ پنهنجيءَ سان تو پرين، انهيءَ پَتِ پَلي،
وي "سچو" نانءُ سڏيندو.

(28)

ميندرا آءُ ميان، هت وينئي ڪانگ اُڏائيان.

1. تـو سـاريندي سـُـپرين، هـت سـوڍا سـاھ ڏيـان.
2. راڻـا! رتـي راز جـي، ڪـا جـا آهـي هنيـان.
3. ڪامل! ڪنڌيءَ ڪاڪ جي، آءٌ جاني ڪٿن جيان.
4. شـال اوهـان جـو اڳتـي، "سـچو" نينهـن نيـان.

(29)

وهنيان وساريان ڪٿن، جيڏيون جي لنو لائي ويا.

1. گهوري ڇڏيم هي گهر جايون، برھ بهيران پنيءَ لايون،
پيـرُ نـہ پـوءِ واريـان، سـي سـنياريان ڪٿـن،
2. شهر پنيور ڪٿون تيم آزادي، ڪيچ ويندي ڏنم شادي،
تنهـن سـان نينهـن نياهيـان، پـوءِ نهاريـان ڪٿـن.
3. ٿي پئي منهنجي دلڙي ديواني، محبت ڪيڙس آءٌ مستاني،
در در ڦيريـون پايـان، هـت گذاريـان ڪٿـن.
4. پور پرين جي ڪئي پڌرائي، اوڙي پاڙي وچـُـٿي وائي،
ڇـا ڪـي عشـق ڇپايـان، هـاڻي گهـر گهاريـان ڪٿـن.
5. ڪيچيئڙن جي ڪم اچان جي، رنگ پرين جي رَچان جي،
"سچو" هـي گـُـڻ ڳايـان وي، هـيءُ سرُ واريـان ڪٿـن.

(30)

اَسين ساڳي وو آهيون، عام چوي اِئين ناهي.

بـُـتخاني ڪـون وو تيـس بيـزاري، ڪيـئـن ڪعبـي ڏي ڪـاهيون،
دين ايمان سان ڇاهي.
خـاڪ انهـيءَ تـي وو شـهہ منصـور جـون، ڏيـن لڪ گواهيـون،
پاڻ چڙهيو يار ڦـاهي.
شـاھ شـرف جـي وو سـر تـي سڌيون، سـر اڙهيـون سـر واهيـون،
عشق اوقات بيو آهي.
زارون زوري وو اَچـن اَسـان ڏي، برهـہ سـنديون سـي بـاهيون،
سچل آهي ڪڏهين ناهي.

(31)

موج مستيءَ جي چڙهي، وادي وحدت جي منجها،
کيو پسارو پيل پاٽي، جوش مون هر جابجا.
هن لهر ۾ جيکي لڙهيا، تن کي آهي سار و سماءُ،
جي سُڪر جي سير ويا، تن چيو آءِ خود خدا.
هاءِ هن حلاج جان، ڪيئي لعل هن لڙ ۾ لڙهيا،
آر هن آيا اُهي، جي گهوٽ هن گهيڙوئن گهڙيا.
ڪي ٽبي ڏيئي ڏسو، پاتار ۾ پيهي ويا،
ڪينڪي عاشق اهي، ٻهڳڻ وري ٻاهر پيا.
غرق ٿيا غازي، اُتي ڪن عام بينا هاءِ هاءِ،
آءُ لڙهي آيس اتي، جت رتي ناهي ريا.
دلق ڪي درياهه، اُڇلن بهادر ٻي بها،
صاف ٿي نڪتا "سچل، سي، صاف سالڪ جي هيا.

حصو ٽيون

متفرق ڪلام

ڪبت

[ڏگهن بيتن کي ”ڪبت“ چيو ويندو آهي. هن قسم جي بيتن ۾ سٽن جو تمام گهڻو تعداد هوندو آهي، ۽ قافيو سڀني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. سٽن جي گهڻي تعداد جي ڪري، ڪبت ۾ ڪو مضمون يا مسئلو تفصيل ۽ وضاحت سان سمجهائي سگهجي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو تصوف جا ڪي خاص مسئلا ۽ مذهبي ڳالهيون ڪبتن ۾ ئي تفصيل سان سمجهايون ويون آهن. مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن، مذهبي مسئلا ۽ ڳالهيون ڪبتن ۾ بيان ڪيون آهن. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ”حقيقت محمدي“ نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان ڪبت ذريعي سمجهائي آهي. حضرت سچل سرمست توحيد خالص ۽ وحدت الوجود جو نظريو ”وحدت نامو“ جي عنوان سان هڪ ڊگهي ڪبت ۾ بيان ڪيو آهي. فقط اها ئي هڪ 176 مصرعن تي مشتمل ڪبت سندس رسالي ۾ موجود آهي، ۽ رسالي جي شروعات انهيءَ سان ٿيئي ٿي. هن ۾ سچل سرمست پنهنجو نظريو ۽ پيغام نهايت پختن دليلن سان بيان ڪيو آهي. هن هيٺ انهيءَ ڊگهي بيت (ڪبت) مان ڪجهه مصرعون ڏنيون وڃن ٿيون:]

وحدت نامو

اول ساراهه ڪر سبحان جي، مولئ جو ملڪن،
مڙيائي محفوظ ڪيا، ڏسو ڏيهه ڏٺين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي، وهه وهه وعظ ڪن،
ڪي ڪاتب ڪتابن جا، سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلا مسائل ڪيون، ناميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڙ پروجهه سان، پڙهيون پڙهائين،
ڪي وردن وظيفن ۾، شاغل روز رهن،
ڏسيون وائسيون ورق ڪي، وريون ورائين،
سڪ سچيءَ ڪون ڪونه ڪو، سبق سور سڪن.

*　*　*

اُهـــي رهيـــا اتهيـــن، متـــي كيـــن چڙهـــن،
كيئـــي آهـــن قـــال ۾، بـــاتيون بـــس نـــ كـــن،
كـــي وجـــي رسـيا حـــال كـــي، كـــي بينـا بـــاڏائين،
كـــي لنگهـــي هليـا حال كئـــون، نكـــي قـــال كهـــن،
كـــي دنيـــا جـــي طلـــب ۾، هنيـــا حـــرص هڇـــن،
"طـــالب الدنيـــا مؤنـــث"، محبـــت نـــاهي تـــن،
كـــي كوڏيـــا عقبـــيٰ جـــا تيـــا، هنيـــا لـــيءِ حـــورن،
"طـالب العقبـــيٰ مخنـــث"، مـــڙس نـــ ســـي چئجـــن،
عاشـــق جـــي الله جـــا، ســـي ســـائينءَ ســـيبائين،
"لا موجـــــود الا الله"، حـــــاضر كيـــــون وتـــــن،
"طـــالب المولـــيٰ مذكـــر"، هـــن رســـايا رمـــزن،
ٻئـــي جهـــان ڦتـــا كيـــو، تـــا تئيـــن جهـــان وڃـــن،
اصلئـــون ئـــي اختيـــار كيـــو، فقـــر فقيـــرن،
"الفقـر خزينـــة مـــن خزائـــن الله" بعضـــن كـــي بخشـــن،
"الفقيـــرلا يحتـــاج الـــي الله" ٻيـــون ڏنـــائون ٻـــن،
"الفقـــر فخـــري والفقـــر منـــي"، ائيـــن اُتـــو عجيبـــن،
وتـــن ويڳاڻـــا ورهـــ ۾، نيڻيـــن ننـــڊ نـــ كـــن،
راتـــو ڏينهـــان روح ۾، چـــپ نـــ كـــو چوريـــن،
"مـــن عـــرف ربـــهٗ كـــل لسانـــه"، ٻـــڌي زبـــان انهـــن،
نشي تـن كي "نانهـ" كيو، مورئـون "مـان" نـ چـون،
"قـــل كـــلُ مـــن عنـــدالله"، اهـــو كيـــائون كـــن،
"والقدر خيره وشرهٗ من الله تعاليٰ، " سي اوڏانهون چاڻن،
مولـــيٰ جـــي محبـــت ۾ كيـــا تيـــا وتـــن،
ســـڏكا ســـيئي ســـوز جـــا، پنيـــنءَ رات پـــرن،
آديســـي ارمـــانَ ۾، گهوماتيـــا گهمـــن،
كيـــن رئـــڻ كئـــون ان جيـــون، اكيـــون اوكـــارن.

* * *

نهائينءَ کئون نيهنڙو، سکيو ساميئڙن،
مڃ مچايو من ۾، پاڻ نه پهر وجهن،
عاشق متئون آگ جي، اولارا ڏين.

* * *

ڪَن سر صدقي دوست تئون، پيا پَهَه ڪين پڇن،
نينهن نهوڙيا نڪٽيان، جنهن پر ڪاپڙين،
هٽي درد دهيون ڪيا، سندي سپيرين،
ڪڏهن اڇا ڪپڙا، ڊار نه ڪنهن ڊڪن،
منهن ميرا متي تيرا، اهڙيون طرحان تن،
ڪائي تن جي ڪانڪا، جڙي ليڙ لڱن،
متين پيرين برهنه، ايڏو سور سهن،
پرتيو پروانن جان، ڪاهيو تت پون،
پيڙ باهه عشق جي، سپورن سڙن،
ڪامي لهسي لوسجي، لائق لعل تين،
آوڙي عام نه ان ڪي، جي سينڌائي سڃڻ،
اڇو پون آڙاهه ۾، سر جو سانگ نه ڪن،
ڊِڃو ڪنهن جس جهوپڙا، آڏا ڪين اڏن،
اوڏنهن وِٽ متان پوي، گهنگهر اي گهارن،
ريءَ پريان تن ڪي بيون، ڳالهيون ڪسُ لڳن،
ڏاڍا ڦٽ فراق جا، تن جي چت چاڪن،
ورهه وڍي واڍوڙ ڪيا، رويو رت رئن،
"مو تواقبل ان تموتوا"، ائين منُ مارن،
اهي مرڻ کئون اڳي مئا، "مان" ڪي ڪين مڃن،
دشمن دوست هڪ ڪيون، گودڙيا گڏجن،
ان جي اکين اَگر ستيا، بوندان بس نه ڪن،
سر ڏيو سنوپرا، وَتي ورِهه ونن.

* * *

واديءَ ۾ وحـــدت جـــي، دانـــَهـــَــــ پيـــر ڏرن،
”تـون - مـان“ وجـي وچ مـون، تـہ ڪـي پـاڻ پســن،
شـــڪ يقيـــن اتـــي ويـــو، برابـــر چـــون،
هـــادي مريـــد هـــڪ ٿيـــو، تفـــاوت نـــہ ڪـــن،
عـــابد ۽ معبـــود ســـو، هـــڪ نگاهـــہ پســـن،
پـــاڻ پڙهـنـي پـــاڻ ٻهـــي، پـــاڻ ئـــي ســجدو ڪـــن،

* * *

بـــازيون بازيـــگر ڏســـي، انهـــيءَ پـــٽ پلـــن،
تـان اکيـون، ڪـن، زبـان سـي، ٻوليـون ٿيـون ٻولـن،
اســـين آهيـــون آدمـــي، بيحـــد مـــون بشـــرن،
نـا تـہ مڙيـو ئـي پـاڻ ٿيـو، سميـع بصيـر ڏسـن،
عيـــن عليـــم ڪليـــم ٿيـــو، قـــادر قدرتـــن،
هـــي مڙيـــو ئـــي وصفـــان، انـــدر آدمـــن،
هـي مڙيـو ئـي حـق ٿيـو، ٻيـا ٻـاقي ڇـا ٻچـن،
وصفـــن ايئـــن ســـاڻ، اصـــل آدمـــي ڏن،
هـــت آدم مـوئن الله ٿيـو، ٻيـا سـي شـڪ پچـن.

مسلسل دوھا

["دوھو" ھندي شاعريءَ جو ھڪ قسم آھي. جيڪو ٻن سٽن تي مشتمل ھوندو آھي. ۽ قافيو ٻنھي سٽن جي آخر ۾ ھوندو آھي. سنڌي شاعرن بہ اھڙي قسم جا بيت چيا آھن. سچل سرمست جي رسالي ۾ دوھا جي سٽا سان وابستہ ھڪ نئون تجربو ملي ٿو. جيڪو ٻي ڪنھن بہ سنڌي شاعر وٽ نظر نہ ٿو اچي. ڪنھن خاص مضمون کي سمجھائڻ ۽ بيان ڪرڻ لاءِ مسلسل دوھا ڏنا ويا آھن. ھر دوھي ۾ جدا جدا قافيو آھي. پر مضمون ۾ تسلسل آھي. دوھن جي سلسلي جي شروع ۾ ھڪ منظوم مصرع آھي. جيڪا دوھن سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو تعلق نہ ٿي رکي. پر مضمون جي لحاظ کان ان ۾ دوھن جي مضمون جو ڇڙ عنوان بيان ڪيل آھي. اھڙي قسم جي شاعريءَ جي صنف حضرت سچل سرمست کان اڳ ڪنھن بہ سنڌي شاعر وٽ نظر نہ ٿي اچي. ۽ نہ پوءِ ئي ڪنھن شاعر ان جي تتبع ڪئي آھي. انھيءَ ڪري اھا انوکي صنف حضرت سچل سرمست جي ايجاد چئي سگھجي ٿي. "دوھي" جي سٽا جي نسبت جي ڪري ان کي "مسلسل دوھا" نالو ڏنو وجي ٿو. ھن کي ڪافي جو ھڪ قسم بہ چئي سگھجي ٿو. ڇاڪاڻ جو ڪافي وانگر ھي نظم ڳائي سگھجي ٿو.]

ھدايت

ھادي ويڙھي آيو. ھاڻي سائين ھيئن سمجھايو.
والي ويڙھي آيو.

1. "ڪـــڏھن تيـــو ڪونـــہ ڪـــو، عاشـــــــقن آرام، ميـــــــــان،
راتـــو ڏينھـــان تـــن اتـــي، محبـــت جـــو ماتـــام، ميـــان."

2. "خـــا ڪئون ھلـــج خـــاص تـــي، ڪـــر پـــاڻيءَ ڪـــون پـــرواز، ميـــان،
چـــــــڙيءَ چنـــو مـــاريئي، تـــي شـــاھين ۽ شـــھباز، ميـــان."

3. "جيڪـــــو اصـــــل آھـــــي، تيـــو ھـــاڻي ســـو ســـلطان، ميـــان،
گھـــوڙي چڙھنـــــدڙ گـر تيـــو، پيـــو گھـــوڙي ۾ جـــولان، ميـــان."

4. "گـــرد، ڳجھـــو ڪيـــو طـــالبو، اھـــو گھـــوڙي جـــو ھســـوار، ميـــان،
گھـــــــوڙي وارو گـر تيـــــو، ايريـــــو گـــــرد غبـــــار، ميـــــان."

5. آيـــــو بحـــــر جـــــوش ۾، تـــڏھن مـــوج پئـــي ٻاھـــار، ميـــان،
ھـــيءِ ھـــيءِ آيـــو نـــانءَ ۾، تيـــو ســـاوڻ جـــو ســـينگار، ميـــان."

6. "لڙ منجھـــون تيـــو اچوڪـــارو، اصـــــل ســـــو دريـــــاه، ميـــــان،
بيحـد رنـگ گھـٽـا تيـا ظـاھر، ھــر ڪــو تيـــو گمـــراه، ميـــان."

7. "سانوڻ لٿو، هڪ ٿي، تڏهن پاڻي موٽيو پوءِ، ميان،
ڪارو اڇو لڙ ٿيو، اهو سارو ساموندوءِ، ميان."
8. "ناڻءَ لهي ويا ٻاهريان، اهو باقي رهيو نام، ميان،
ڪُوران، ڪَسيان، واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام، ميان."
9. "هت سپيئي درياه ٿيو، بيا ڪوڙا لٿا ناڻءَ، ميان،
اول آخر هڪ ٿيو، ويا وڃائون گُناءَ، ميان."
10. "اصل جيڪي هوس آءٌ، آهيان هت پي سو، ميان،
آخر ٿيندس وجي اُهوئي، هڏ آهيان ڪونہ بيو، ميان."
11. "اکيون اکڙين ۾ رکي، تون پنهنجو پاڻ سڃاڻ، ميان،
"پوي نظر جت تانهنجي، تت پنهنجو چشم چاڻ، ميان."
12. اکيون اکڙين ۾ رکين، تان هت هُت تون هين آنءُ، ميان،
جي تون خبر اکين جي لهين، تان تون نرالي نانءُ، ميان.
13. اکين مئون معلوم ٿئي، اهو صورت جو سينگار، ميان،
"سچو" سارو سچ ٿيو، بيو ناهي تفاوت وار، ميان.

ڪير آهيان

شيءِ آهيان ڪاڪيون ڪير، جا سمجهي نہ چاڻان!
1. بعضي پايان پتلي، يا آهيان گڏيءَ ڏور،
يا گوءِ آهيان هٿ يار جي، يا وانگيءَ وانگر زور.
2. يا تہ محل آهيان، جنهن ۾ شهنشاهہ،
بوليون ڪري ڪيتريون، تو درنئون داناهہ.
3. يا تہ گهوڙو آهيان، جو هلائي هسوار،
يا تہ موج درياه جي، جا بوڙي تي ٻاهار.
4. يا تہ مهنديءَ گل تا آهيون، جنهن اندر لالائي،
يا آهيان گل گلاب جو، جنهن ۾ سرهائي.
5. يا تہ چشمو آهيان، جو ابر پريو آب،
تنهن ۾ سايو سج جو، يا پاڇوئي مهتاب.
6. يا تہ پاڇوئي حق جو، آءٌ اصل ڪون آهيان،
جنهن ۾ ڳالهہ ناهہ تا، سو پي تا ناهيان.
7. ڳالهہ "سچوءَ" تا سمجهي، ڪون هاديءَ اهائي،
تا غير خدا جو ناهين، آهين صاحب سدائي.

ڪلام

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪافين سان گڏ، ڪافين کان ڪجهه مختلف سِٽا وارو شعر بہ ملي ٿو، جنهن کي ڪافي بدران ”ڪلام“ سڏيو ويو آهي. انهن جي فني سِٽا مسلسل دوهن سان ملندڙ آهي، پر جيئن تہ انهن جي مصرعن جو وزن لچڪدار ۽ اينگهہ وارو آهي، انهيءَ ڪري انهن کي بيتن بدران ڪافين جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويو آهي، ۽ ڪافين جي طرز تي ڳائي سگهجن ٿيون. انهن ۾ شروع ۾ ٿلہ وانگر هڪ مصرع ٿئي ٿي، ۽ پوءِ دوهي وانگر ٻن ٻن سٽن جو بند ٿئي ٿو. هر بند جي پهرين سٽن جي پوئتان قافيو اچي ٿو، ۽ ٻنهي سٽن جي وچ تي بہ قافيو اچي ٿو. يعني هر بند جي ٻن سٽن ۾ چار قافيا ٿين ٿا. هر بند جو پنهنجو قافيو آهي. ان جو نہ ٿلهَ سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو تعلق نہ آهي، ۽ نہ ٻين بندن سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو لاڳاپو آهي].

(1)

تـو ڪيئـن اهـي وسـري ويـا،
جـن کـي تـو تـي کـارون ڪيـون؟

1. پـانڌيءَ پريـنءَ جـي پـار ڏنهـن،
آنـدي خبـر اهـا يـار ڏنهـن،
آيـو اصـل اسـرار ڏنهـن،
دوسـن سـندي دربـار ڏنهـن.

2. ڪيئـن تـون پئيـن ٻـيءَ ڳالهـہ ۾.
هـي جـيءُ وجهيـن جنجـال ۾،
چئـہ، آهيـن ڪهـڙي خيـال ۾؟
رهـہ تـون هميشـه حـالَ ۾.

3. کـانئن پاسـي ڏينهـڙا پيئـہ،
سـي ڳـڻ سـندن وسـري ويئـہ،
سـچا سـخن سـانيڻ ٿيئـہ،
سـڏ ڪيـن ڪـڏهن نـا ڪيئـہ.

4. ڳالهيون سڄڻ جون ياد ڪر،
دل ساڻ تي عاشق اپر،
تا تو اچي نازڪ نظر،
هئي هئي متان ٿئين بيخبر.

5. جيڪس فراق جي فال هئي،
ڪا ڪين تنهنجي ڳالهه هئي،
تو ڳَڏ جيئڻ جي جال هئي،
اڄ تو نه تن سنيال هئي!

6. اِتي وساريئي ڪيئن ويهي،
جي ڏيهه هئا تنهنجا ڏيهي،
تو ڪي آئي مصلحت ڪيئي؟
هاڻ پاڻ ايندا اڄ پيهي.

7. "سچو" متان دلگير ٿئين،
اڄ پاڻ فرمايئون ائين،
طالب وجي تَسلا ڏئين،
معافي مَدايون ڪيون مئين!

(2)

وعدا اهي اڄ ياد پيا، مون سان قريبن جي ڪيا!

1. ڳالهيون ڳجهيون اهي يار جون،
اصلئون ٻڌم اسرار جون،
سي ٿيون عطا اعتبار جون،
دل ۾ رهيون دلدار جون.

2. والئيءَ اهو وعدو ڪيو،
جو ڪر چيوسين سو ٿيو،
هڪ ٻول تو سان، نا ٻيو،
وسري نه مون کون سو ويو.

3. فائق وري فرمائيو،
تون سرُ اسان جو سائيو،
اهو ڏسڻ مون آئيو،
دل ساڻ سو مون لائيو.

4. ”سچو“ سدا سرهو رهين،
ـ ن ٻول اسان جي تي ٻهين،
تون ٿاهـ تا هن تي ٿَهين،
سر بار برهي جو سهين!

مسلسل بيت

[سچل سرمست جي رسالي ۾ ھڪ اھڙي صنف بہ ملي ٿي، جنھن ۾ مسلسل بيت آھن. شروع ۾ ھڪ يا ڏيڍ مصرع آھي، جنھن ۾ مضمون ڏانھن اشارو يا اھڃاڻ آھي. ان کان پوءِ بيتن جو سلسلو آھي. ھر بيت ۾ گھٽو کري ٽي مصرعون يا سٽون آھن، ۽ قافيو ھر سٽ جي آخر ۾ اچي ٿو، جيئن دوھي جي مصرعن ۾ ھوندو آھي. ھر بيت جو قافيو جدا جدا آھي. ھن قسم جي صنف بہ صرف حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ملي ٿي. ھن ۾ طالب کي سلوڪ جي راھہ جون ھدايتون سمجھايل آھن. انھيءَ کري رسالي ۾ ان جو عنوان ئي "ھدايت" ڏنل آھي. صنف جي سِــٽا جي لحاظ کان اسان ان انوکي صنف کي "مسلسل بيت" جو نالو ڏيون ٿا، ۽ مضمون جي نسبت سان ان جو ساڳيو عنوان "ھدايت" رکيو آھي. رسالي ۾ اھڙي سٽا واريون ٻہ ھدايتون ملن ٿيون: ھڪ ۾ پنج بيت آھن، ۽ ٻيءَ ۾ فقط ھڪ بيت آھي. ھت ٻئي ھدايتون ڏنيون وڃن ٿيون:]

ھدايت 1.

مرشد ھادي رھنما، تا سمجھائن ائين:

"ھُو تون ڇاٽج پاڻ کي، متان ھيءُ ٽئين،
وحدت جي چوگان ۾، اھا گوءِ نئين،
"سچو" ساڻ يقين جي، ھي حال ڏي ھئين."

ھدايت 2.

رمزان سي ھاديءَ جون، ميان،
جيکي ڇيائون مون کي سي سلڻ ناھن.
ھوءِ ھوءِ ذريون آھن دل تي.

ڳالھيون کري ڳجھہ جون، تا صاحب سمجھائين،
لا اِلا کون اڳيان، تا ھادي ھلائين،
سمجھڻ "سمع بصر" جو، تا فائق فرمائين.

خوديون خاص نہ پانئجو، هي نت نت نمازان،
ڇاڻو پلي ڳالهڙي، هي سوز و گدازان،
اتَوَ انالحق جي، اها عبارت آوازان.

هيءِ هيءِ هڪڙي ڏينهڙي، تا هادي ائين چون،
جن نہ سمجهي هت ڳالهڙي، سي سيان گهٽو رُوَن،
جن نہ سڃاتو هتهين، سي هُت پي ائين هوَن.

جيڪي پليون ڳالهڙيون، انهن پڇڻ پري آهہ،
ڪوڙا قصا کهہ پيا، يار سڃاڻ سواءِ،
پُرجهڻ آهي پاڻ ڪي، ٻي پلي بات نہ ڪاءِ.

هادي حقيقت جي، يار، موتي هيئن چيو:
"آقا آهي هيءُ، ادا آهي ڪون ٻيو،
جي ئي ننگهيا سڀ ڪون، يار مقصد تن ٿيو،
سائين ساڃيو اتوَ، جو وجودئون ويو."

ڏوهيڙا

[سنڌي بيت ۾ گهٽ ۾ گهٽ سٽون ٽي‌ن، ۽ وڌ ۾ وڌ جو ڪو تعداد مقرر ڪونهي. ٻن سٽن واري بيت ۾ ڪڏهن هندي دوهي وانگر ٻنهي سٽن جي آخر ۾ قافيو ٿئي، ڪڏهن وري هندي سورٺي موجب ٻنهي سٽن جي وچ تي قافيو ٿئي، ڪڏهن وري پهرين سٽ جي آخر ۾ ۽ پوئين سٽ جي وچ تي قافيو اچي. ٻن سٽن کان مٿي سٽن وارا جيڪي بيت آهن، انهن جي پوئين سٽ جي گهڻو ڪري وچ تي قافيو ايندو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙا تمام ٿورا بيت ملندا، جن ۾ سيني سٽن جي پويان قافيو آيو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا بيت سڀ کان پهريائين "لکي" تعلقي شڪارپور جي شاعر عثمان احسانيءَ جا ملن ٿا. ان کان پوءِ ميين لطف الله قادري ۽ ٻين ڪن تمام ٿورن شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

سرائڪي شاعريءَ جي وري اها پـَر رهي آهي، تہ ان جي بيت جي پوئين سٽ ۾ وچ تي قافيو اصل نہ ايندو آهي. سرائڪي بيت ۾ گهڻو ڪري چار سٽون ٿينديون آهن، ۽ قافيو سيني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. خود سنڌي شاعرن جهڙوڪ حضرت سچل سرمست، حضرت قادر بخش بيدل، حمل خان لغاري ۽ خليفي نبي بخش وغيره جيتوڻيڪ سنڌي بيتن ۾ آخري سٽ جي وچ تي قافيو آندو آهي، پر سرائڪي بيتن ۾ سيني سٽن ۾ پوئتان قافيو آندو آهي.

سرائڪي بيتن کان سواءِ حضرت سچل سرمست جا ڪجهہ سنڌي بيت بہ اهڙا ملن ٿا، جن کي فني سِٽا جي لحاظ کان "ڏوهيڙو" جو نالو ڏنو ويو آهي. منهنجي خيال ۾ فقط اهڙي قسم جي بيتن کي "ڏوهيڙو" چوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو لفظ "ڏوهيڙو" ۾ "ٻئو دوهو" جو مفهوم سمايل آهي. جيئن تہ سرائڪي بيت ٻن دوهن تي مشتمل ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري سرائڪي ۾ انهيءَ کي "ڏوهيڙا" سڏيو ويو. سنڌيءَ ۾ بہ اهو لفظ سرائڪيءَ جي ذريعي آيو آهي. هتي سچل سرمست جي اهڙن بيتن جو انتخاب پيش ڪجي ٿو.]

توحد ۽ معرفت

(1)

احد احمد صورت ساڳي، سر ٻنهي جو سوئي،
الست بربكم قالو بليٰ، پنهنجو پاڻ اکيوئي،
سچا حاضر هر جا هادي، سمجهين سر سيوئي،
غائب سمجهي غير نہ ڄاڻين، حق الحق اهوئي،

(2)

الف سڄاڻي احديت وارو، بي تي کين اڙياسي،
شرح ملا، كنز قدوري، كافيا كين پڙهياسي،
غير خيالون كند ڏئي، پوءِ لاحد منجهہ لڙياسي،

(3)

باس اهائي بات اسانجي، غازي غير نہ آهين،
خام خيال هي ڀانهپ وارو، "لا" ۾ لاشك لاهين،
من عرف نفسه فقد عرف ربه، ناهہ كهڙا ٻيا ناهين،
سچا سچ اشارو اهو، كاڏي كوڙا كاهين،

(4)

رام رحيم هك هك سمجهين، موج محبت ماڻين،
كافر مومن گبر نصارو، غير گمان نہ آڻين،
خلق الانسان عليٰ صورته، ٻول اهائي ڄاڻين،
مان تون صورت ساڳي سچا، جي تون پاڻ ٻڃائين،

(5)

صريح چوان مان توكي طالب، كجانءِ صحيح گويائي،
وبي ينطق وبي يبصر، ٻوڙين ٻول ٻيائي،
كل شيءُ ناطق بالحق، ركين سر سيائي،
ستگر سر سمجهايو سچل، واهہ واهہ اهائي وائي.

(6)

يار ياري يقيني ركجانءِ، توڙي شك سيوئي،
جو كجهہ هيڙين، تينديں سوئي،

ڪل شيءِ يرجع الي اصله، ھو نہ ھڪ مٿيوئي،
"سچل" سچو تي رھنديسن، عشقئون عين اھوئي.

(7)

خمر خمار انھيءَ جو خاصو، موت اھ مسروري،
ازلاً ابداً عجائب جھڙي، مَي اھا مخموري،
انا احمد بلاميمي، مارين دم منصوري،
سچا جام جلالي پيءُ، ڪر حاصل حق حضوري.

(8)

ذات صفات اھائي آھي، پول نہ وجھين پولي،
سوئي اندر، سوئي ٻاھر، سوئي تنھنجي چولي،
تو ۾ مون ۾ ھن ۾ ھر جا، "سچو" سچ ٿو ٻولي.

(9)

ٽوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿيءُ مردانو،
پاڻ بيگانو مورنہ ڄاڻين، آھين يار يگانو،
"وَ نفخت فيه من روحي"، بلڪل ڇڏ ٻھانو،
وھم "سچل" ڪڍ ٻانھپ وارو، شملو ٻڌ شھانو.

(10)

مسجد ڇڏي ميخاني منجھان، حاصل ڪين ڪيوسي،
ھي سڀ حُسن جمال اسان جو، جنھن ۾ پاڻ پياسي،
ڏوھ ثواب ڪان آجا ٿي، پوءِ "سچل" سچ ٿياسي.

(11)

پير مريد نہ ٿي تون ھرگز، ماڻج موج مستاني،
مخدومي ۽ شيخي پيري، خام ڇڏي خاني،
پٽ دعا پاراتي واري، ناھہ راھہ رباني،
ھر ھڪ پٽڪو پنھنجو رکي، "سچل" ڪم آساني.

(12)

عشق محبت ٻاجھون ڄاڻين، ٻي سڀ راھہ خلافي،
بزرگ ڪاڻ دنيا جي ڪن ٿا، طلسم سڀ تلافي،
سچا ھرگز سي نہ ٿيندا، سچا صوفي صافي.

(13)

هـــن زمـــاني بـــزرگ بيشـــڪ، ڇهئـــي لطيفـــا لائـــن،
ڪســب ڪـرن دم بنـد ڪـرڻ جـو، نـــ تـا پـاڻ سـنپالن،
اهـــي فـــن فروعـــي آهـــن، نـــاحق وقــت وڃـــائن،
ريءَ ٽيـڻ گر "سـچل" سـائين، پـاڻ نــ پنهنجـو پـائن.

(14)

بـــزرگ شـــيخ مشـــائخ يـــارو، نـــامخدوم ٿياســـي،
نڪـــي قـــاضي، نڪـــي مـــلا، معلـــم پيـــر بڻياســـي،
نڪـي ناهــ نڳـيءَ جـا نـاهي، رنـگ رسـاءَ رڪياسـي،
سـچا ٻـاجهون عشـق الله جـي، ڪوئـي هـنر نــ سڪياسـي.

(15)

مرشـد آڪيـو، عاشـق ٿيوـن، تـان منڪـر تـي مشـاخي،
شـــيخي پيـــري بحـــر بزرگـــي، اتئـــي ســـڀ هلاڪـــي،
عشـــق امـــانت، خـــاص الله جـــي، دل ڪـــي ڏي فراخـــي،
سـچا سـوز گـداز سـوا سـڄ، ٻيـا سـڀ چـور طبـاخي.

(16)

هـي سـڀ سـير بحـر انهـيءَ جـو، پـر نڪـاجنهن بسـتي،
قـلزم ڪارونيـار ڪڪوريـل، ڪرنڪـا جنهـن ڪشـتي،
منجهــ دريـاءَ محبـت واري، حـال سـٿين هـي هسـتي.

(17)

لا نفـي جـو ڪلمـو مـون ڪـي، مرشـد پـاڻ پڙهـايو،
نـابودي جـي نشـي انـدر، سـتگر سـير ڪرايـو،
هتيـــو ڏيئـــي همـــت وارو، ســـارو بـــار ڪٽـــايو،
صـدق "سـچل" مـان سـتگر تـان، جنهـن جـانب جـوش جڳـايو.

(18)

ڇـا جـو ڪعبـو، ڇـا جـو قبلـو، هـي بـــ سـڀ بهانـا،
نـاقص نيـت ڪعبـي واري، مـرد گهمـن مـَـيخانا،
"ســچل" ســتگر ائيــن آڪيــو، حــق لهــن مســتانا.

جهولڻو

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ ٻي انوکي صنف "جهولڻو" ملي ٿي، جيڪا اڳ ۾ ڪنهن ٻـ سنڌي شاعر وٽ نظر نـ ٿي اچي. البتـ روحل فقير جي هندي ڪلام ۾ "جهولڻو" ملي ٿو، پر فني سِٽا جي لحاظ کان روحل فقير جي هندي جهولڻي ۽ سچل سرمست جي جهولڻي ۾ فرق آهي. روحل فقير جي هندي جهولڻي ۾ اڪثر چار سٽون ٿين ٿيون، ۽ هر سٽ جو وزن عام بيت جي وزن کان وڏو ۽ اينگهه وارو ٿئي ٿو. سچل سرمست جي جهولڻي جو هر بند گهٽ ۾ گهٽ ڪري اٺن سٽن جو ٿئي ٿو، ۽ نائين سٽ وراڻيءَ جي اچي ٿي. سچل سرمست جي رسالي ۾ "سسئي پنهون" بابت جهولڻو ملي ٿو، جنهن ۾ اهڙا پنجاهه بند آهن. هر بند يا بيت کان پوءِ جيڪي وراڻيون اچن ٿيون، اهي پاڻ ۾ هم قافيه آهن. هر بند جي سٽ جو وزن ننڍو ۽ گهٽو ڪري هندي جهولڻي جي سٽ جي اڌ جيترو آهي. چڻ چئن سٽن کي اٺ سٽون ڪري رکيو ويو آهي. قافيو بند جي سمورين سٽن جي آخر ۾ اچي ٿو، ۽ هر بند يا بيت جو جدا جدا قافيو آهي. حضرت سچل سرمست جي "سسئي ۽ پنهون" جي جهولڻي مان ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:

(1)

سـرتيون سـپ ٿيـس صلاحـي،
هـو تـان راهـ وٺـي پيـا راهـي،
چوٽيـنءَ ڪـڍ تنيـن جـي ڪـاهي،
ڏونـگر ڪيـم ڏسـائج ڏاهـي،
حسـبَ ۾ ڪونـ ڪنـدءِ همراهـي،
هـت تـو سـنگ منجهـائي سـاهي
تـڏهن چـپ ڪـرڻ تـو چـاهي،
پـر هـو اهـڙو امـر الاهـي:

پيا سپ ويهـ تون وهم وساري.

(2)

چـي ڙي، مـون سـان مـُـور مَ ٿيـو مصلحـاتي،
ثـابت سـک رهـي کـا سـاتي،
هـاريون هـي جـا آهـي حيـاتي،
تـن کـي روهـ رسـان تـي راتـي،
پـائيندس جهـر تتـي جهنـگ جهـاتي،
چـا جـي چچـي پـوي مـون چـاتي،
کنديـس ووڙ سـندين ويلاتـي،
ايـنـدس سـاڻ وتـي پـَـڙُ پـاتي:

ڏسنديون هوت مڙئي هک واري.

(3)

چـي ڙي، ويهـ وسـار وجـڻ جـي وائـي،
تـو سـان لعلـن جنهـن لئـون لائـي،
تنهنجـي دل کئيـن تنهـن تـائي،
سـو اچ جـاڙ کـري ويـو جـائي،
ڏيئـي کـن ٻـڌج تـون ٻـائي،
ڊوهـن پـاس نـ ڊوڙج ڊاهـي،
سـرت صـلاح تـون سمجهـ سـائي،
اهـا ڳالهـ امـر ۾ آئـي:

ڏونگر ڏورئون ئي ڏهکاري.

(4)

چـي ڙي، آڏو لـس بگهيـڙ کـن لـوڙا،
تـن کئـون کـَـنَ ٻئـي ٿيـن ٻـوڙا،
چوهئـون چپـر چنـي تـو چـوڙا،
تـاتي تـاک ٽکـر جـا تـوڙا،
سـهمناک ٻـُـندا سـي سـوڙها،
ڏيـون مـارَ متـي ڏيـن مـوڙا،
سـي ئـي ڏُرت ڏورڻ جـا ڏوڙا،
ڏينيـو ڏنـگ هٽـن تـا ڏوڙا:

آهن هاڙي منجهہ هزاري.

(5)

ڪيچن ڪڌ لڳي هوءِ ڪهڪي،
پهريين پور تڪر سان ٿهڪي،
ڪامڻ ڪوهه ڏسي نا ڏهڪي،
اتي روح نه تنهن جو رَهڪي،
توڙي پير ڦٽيس پپ ڦهڪي،
تان پي نار نه بالڪل نهڪي،
توڙئون ڪين تنهين هڏ تهڪي،
او جان عاشق اهڙي اهڪي:
ڏونگر سپ وڏائين ڏاري.

(6)

مٿي روهه ڏسو سا رَمڪي،
ڪا جا عشق چڪايس چمڪي،
ڏسي سج نه دم ير ڏَمڪي،
محبت مور نه ڪامڻ ڪمڪي،
گوندر وچ گذاري غمڪي،
هاديءَ جانب سان نئين جمڪي،
تنهن تان تانگهه نه تر هڪ تمڪي،
مٿس وچ ورهه جي چمڪي،
تنهن جي شور وڏي شوڪاري.

(7)

آهي "ڪل شيءِ" سو هادي،
"خلق الاشياءَ" ڪئون آبادي،
"وَهُوَ عينها" تي آزادي،
واندي غير ڪنون هيءَ وادي،
لتا شڪ شبها تي شادي،
"سري سره" تي امدادي،
جنهن ڪي سمجهه تنهين ڪي تعدي،
سوئي مرد نه آهي مادي:
سپ وچ صورت يار پياري.

آخري بند:

(8)

ظاهر سچ تہ سڀ کنھن جائين،
ھي ڳي رمز تون دل سان لائين،
تون تان آئينو تي آئين،
پنھنجو پاڻ ئي ۾ منھن پائين،
"مين" کي ڇوڙ تہ ٿيوين "سائين"،
ڳولو مور نہ ھن ۾ پاتين،
تو کي صحي سچ سڃاتين،
کا شيءِ ناھي بنا حق کائين،
"کل شيءِ ناطق بالحق" ڳالھہ اھائي ڳائين:

هر جا پاڻ غني گفتاري.

جهولڻو ڪافي

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪن ڪافين کي بہ "جهولڻو ڪافي" سڏيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو سِٽا جي لحاظ کان انهن جو جهولڻي سان ڪجهہ تعلق آهي. انهن ڪافين جو هر بند ٻن يا ٽن سٽن جو ٺهيل آهي ۽ قافيو هر سٽ جي پويان اچي ٿو. هر بند جو جدا جدا قافيو ٺهيل آهي. جن جو قافيہ جي لحاظ کان نہ ٿل سان تعلق ٺهيل آهي، ۽ نہ ٻين بندن سان. جيئن تہ انهن بندن جو وزن اينگهہ وارو ۽ لچڪدار آهي، ۽ انهن جي اڳيان ٿل بہ موجود آهي، تنهنڪري اهي ڪافيءَ وانگر ڳائي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڪري اهڙين شين کي "جهولڻو ڪافي" جو نالو ڏيئي سگهجي ٿو.]

جاني آءُ ڙي جاني، ميان،
آءُ تا روز پڇان ٿي پانڌيون.

1. تنهنجي اچڻ ڪاڻ هت، پوڙيون ٿي پٽايان،
سنجهي صبح سرتيون، ٿي پانڌي پڇايان،
ڏاها تنهنجي ڏيهہ ڏي، ٿي ڪانگ اڏايان.

2. پرين تنهنجي پار ڏنهن، اچي قاصد جي ڪوئي،
حال سڻايان پانهنجو، تنهن رهبر کي روئي،
جاني حال اسان جي، هاڻي هجر ۾ هوئي.

3. دلبر تنهنجي ديس ڏي، ٿي ڏسان ڏيهاڙيون،
ناءُ تنهنجو سپرين، آسين وس نہ وساريون،
ڳچيءَ پائي ڪپڙو، زور ڪريان ٿي زاريون.

4. اٿي وينـي اوتيان، آءُ پنبڻين مان پاڻي،
اچي ڏسج سپرين، تون حال منهنجو هاڻي،
درمنديءَ جي دل ۾، تنهنجي سڪ تا ساماڻي.

5. تا ڪون سچڻ تانهنجي، هينئڙي حيراني،
ڏيئي ڏکيءَ کي وئين، تون نينهن تہ نشاني،
سدا "سچو" آهي، ميان، تهنجي ڳچيءَ ۾ ڳاني.

(2)

ساٿي ساري سنيها، چئج پنهونءَ کي،
بيراڳي آهيان وو!

1. حال ڏسيو تو جو وجين، سارو عرض ڪرين، وو
دلاسو ڪر دوست ڏنهن، وٺي جلد ورين، وو
2. ڪارو ڪج نہ ڪيچ کي، چپر تا نہ چڏين، وو
ٻانهي چاٽي پانهنجي، گولن ساڻ گڏين، وو
3. تو سان عمر گذاريان، جان کي هٿ هئان، وو
ڳالهين تنهنجين ڳاري آهيان، جان تي رت روئان، وو
4. ڏورنديون مون ڏونگرين، گهڻا ڏينهن ٿيا، وو
ٻڌا هوندا هوت تو، جي "سچوءَ" سڏ ڪيا، وو

ٽيهہ اکري

[اهو نظم جنهن جو هر بند عربيءَ "الف - ب" جي اکر سان شروع ٿئي، انهيءَ کي فارسي جي لحاظ کان "سي حرفي" ۽ سنڌيءَ ۾ "ٽيهہ اکري" چيو ويندو آهي. ڪن شاعرن سنڌي الف - بي موجب 52 بندن تي مشتمل نظم بہ لکيا آهن، پر انهن کي بہ "ٽيهہ اکري" ئي سڏيو اٿن. ڪن شاعرن وري "لا" ۽ "ء" کي ڇڏي فقط 28 اکرن تي ٻڌل 28 بند لکيا آهن، پر انهن کي بہ "ٽيهہ اکريون" ئي سڏيو اٿن. اهوئي سبب آهي، جو اصطلاحي معنيٰ ۾ "ٽيهہ اکري" ان کي چيو ويو، جنهن جا بند الف - بي جي اکرن سان شروع ٿين - پوءِ اُهي ٽيهہ اکر هجن، يا گهٽ وڌ. ٽيهہ اکريون بيتن ۽ ڏوهيڙن ۾ بہ چيون ويون آهن، تہ عروضي بندن ۾ بہ لکيون ويون آهن. ڪي وري هڪ ڊگهي بيت ۽ ڪافيءَ جي صورت ۾ چيون ويون آهن. ڪن ٽيهہ اکرين ۾ هڪ اکر لاءِ هڪ بيت يا بند هوندو آهي، تہ ڪن ۾ وري هڪ کان مٿي بيت ۽ بند بہ هوندا آهن. ڊگهن بيتن ۽ ڪافين ۾ هر هڪ اکر لاءِ هڪ مصرع هوندي آهي، تہ ڪڏهن وري هڪ ئي مصرع هڪ کان مٿي اکر جڙيا ويندا آهن. تاريخي لحاظ کان ٽيهہ اکري شاهہ لطيف کان اڳاٽي ايجاد ٿيل معلوم ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو شاهہ صاحب جي ڪن رسالن ۾ ٽيهہ اکري آيل آهي. محققن جو خيال آهي، تہ اهو شاهہ لطيف جو ڪلام نہ آهي. ٻي پراڻي ٽيهہ اکري ميين عيسي جي آهي، جيڪا اندازاً 1163ھ کان پوءِ لکي ويئي. ان کان پوءِ بيشمار ٽيهہ اکريون چيون ويون آهن. اسان جي شاعر حضرت سچل سرمست بہ سرائڪيءَ ۾ ٽيهہ اکريون چيون آهن، جن مان 9 ڏوهيڙن تي ٻڌل آهن ۽ هڪ صرف هڪ ڏوهيڙي ۾ سمايل آهي. - ونِي طور ڪجهہ بند هيٺ ڏجن ٿا:]

ف - فوجان حسن ديان چڙهہ پيان،
جيوين چڙهي سپاهہ فرنگيان دا،
گردا گرد اُهين ڪون جو ويڙهہ گهتن،
ڏاڍا تاب اُنهان وو ترنگيان دا،
قابو نين سياهہ سون پوونِ،
جوڙ ڏنا مين جنگيان دا،
انهان نال برابر ڪيوين ڪري،
"سَچُو" لشڪر روميان زنگيان دا.

ر - رنـــــگ گـــَــــــهرا متواليـــــان دا،
آون رل تـــــ ســـير تماشـــڙي نـــي،
چنـــاه دي وو كنـــاري نـــاز تـــرن،
كـر هـار سينگار سـي خـاصڙي نـي،
غمـــزه لا عشـــاقان جـــو ســـرمنگن،
ركــن عاشــقان اتــي وو تلاشــڙي نــي،
ســاڏي طــرف ســهٽي وو اڏا چوڙئـــي،
ڏادي بــاز برهـــ دي باشـــڙي نـــي.

ٻي سي حرفي مان:

ر - رخ پيـا رنـگ رنـگ اتـي، تئـي مـوج كـڙي،
چوليئـــــن چـــــول پئــــــي،
خـــس خــــار اُتـــارا وڏا ڏتـــس،
ســارا بحــر وڃـون بـد نيــڪ ڳئــي.
ز - زور تي بحر زُخار آندا، تنهـن دي وڃـون ٿيـا
كوئـي بخـار كـڙا،
اُهين شور مچاريا آسمان توڙي، وسكاردي تي
وو غبـــار كـــڙا.

ٻي سـ حرفي مان:

ذ - ذات صفـات هكـائي آهـي، پـول نـ گهتيـن پولـي،
ســوئي انـدر ســوئي ٻــاهر، ســوئي تيــڏي چولــي،
"وفــي انفســكم افلاتبــصرون"، وســدا وچ وچولــي.
س - ســراپا ســوئي وسـدا، ســڀ كجهـ يــار كرينــدا،
جيهــا اتـــان تيهــا اُتـــان، چــوڙ گمـــان گهرينـــدا،
"لو كشفَ الغطاءَ مازدت يقينا"، كيهان ڏيان ڏرندا،
ع - عطر عنبير جو لاكڙيـــس، اڄ يـار ميـڏي گهـر آيـا،
اُٿڻ ٻهڻ سـڀ نـال اهيـن دي، كنهـن تـا رمز ريجهايـا،
"ونحن اقرب اليه من حبل الوريد"، رڳ رڳ وچ سمايا.

گهڙولي

[هن ۾ عورت جي زباني محبوب جي خدمت جو جذبو ظاهر ڪيل هوندو آهي، ۽ آزي ۽ نيزاري ڏيکاريل هوندي آهي. هن صنف ۾ خدمت جي اظهار لاءِ وراڻي ۾ "گهڙولي ڀرڻ" ضرور ايندو آهي. انهيءَ ڪري اهو نالو پيو اٿس. پهرين گهڙولي حضرت سچل سرمست جي ملي آهي، جيڪا سرائڪيءَ ۾ آهي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي شاعرن سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ گهڙوليون چيون آهن. فني سِٽا جي لحاظ کان ڪي گهڙوليون بيتن ۾ تہ ڪي وري بندن تي مشتمل هونديون آهن. سچل سرمست جي گهڙولي ننڍن بندن تي ٻڌل آهي، جنهن جي هر بند ۾ ننڍيون ٻہ مصرعون آهن، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيہ آهن. انهن جي پويان وراڻي اچي ٿي. گهڙوليءَ ۾ 33 بند آهن، جن مان انتخاب هيٺ ڏجي ٿو.]

مئن تان گهڙولي ڀرندي هان

1. پير پيران سئين حضرت ميران، نام ڳڌي جنهن دي ٽٽن زنجيران
ڪامل مرشد ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

2. نوح نبي دي بيڙي آئي، جنهن وچ حضرت محبوب الاهي
صدق بيڙي تي چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ... .

3. ابوبڪر شاه عمر عثمان، علي پاڪ امام شمان
شاه عرب دي بردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

4. ان الله ينطق علىٰ النسان عمر، شب معراج نبي دي نال عمر
شڪر اولاد عمر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

5. بعد نبي دي نبي هوندا، قول نبي دي عمر هوندا
مئن فرق نہ ڪوئي ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

6. پيش پنجان دي تڏان پئي هان، چوان دا جڏان امر مني ها
نال سفارش نہ چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

7. پنج تن درخت ميوو حقيقي، اربع بمر گان قول رفيقي
شا تنهين شجر ديهان، مئن تان گهڙولي ... ...

8. حسن حسين علي دا ايا، بار امت دا سر تي چايا
ٻانهي شاه حيدر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

9. شاه عبيدالله جيلاني، بخش کيتي حق سلطاني
چر شاه درازي دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

10. مرشد شاه درازي دي گولي، عبدالحق پڙهائي بولي
بحر برهہ وچ تردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

11. شان اسا ڏا وچ سلسلي دي، ابو سعيد فاروق اڪمل دي
قرة العين رهبر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

12. نا مئن شيعہ نا مئن سني، صرفي صاف برهہ دي مني
باندي عشق افسر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

13. کيتا نور الله دي تجلا، تن من سارا عشق اجلا
همہ شمس قمر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

14. علم ظاهر هستي هو وڻ، لدني باب الف دا اورڻ
دم قدم گر ڪر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

15. صورت الله دي دل وچ جاٽين، وفي انفسكم صحيح سڃاٽين
محو ذاتي وچ مردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

16. سر سنيهڙو هٿ گهڙولي، محكم يال دي دم كڙولي
جام قدح كوثر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

17. "سچل" سارا نور الاهي، حضرت پير ي هـ همراهي
هر دم رب رب كردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

ماخذ

1. سچل سرمست جو رسالو، ڀاڱو پهريون. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1902ع.
2. سچل سرمست جو رسالو، ڀاڱو ٻيو. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1903ع.
3. سچل سرمست: آغا غلام نبي صوفي، سال 1933ع.
4. سچل سرمست جو رسالو: عثمان علي انصاري، سنڌي ادبي بورڊ. سال 1958ع.
5. سچل جو سرائڪي ڪلام: مولوي حڪيم محمد صادق، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1959ع.
6. سچل جو سنڌي ڪلام: رشيد احمد لاشاري. آر. ايڇ. احمد ائنڊ برادرس، حيدرآباد.
7. سچل جو سرائڪي ڪلام: رشيد احمد لاشاري. آر. ايڇ. احمد ائنڊ برادرس، حيدرآباد.
8. سچل جا سنڌي بيت (اڻ ڇپيل) ڇپائيندڙ: رحيم بخش شيخ مرحوم. ڪتاب فقط 208 صفحن تائين ڇپيو، پر پوءِ ڇپائي بند ٿي وئي. هن ۾ ڪجهه ڏاريا بيت به گڏجي ويا آهن.
9. درازي فيض (سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، فقط ڪافيون، عنوان هيٺ آندل) اڻ ڇپيل ۽ اڌورو. مرتب: رجب علي فقير.
10. سچل سرمست - شاعر هفت زبان، 1966ع: قاضي علي اڪبر درازي.
11. دولهه درازي: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1961ع.
12. دولهه درازي جي دربار جا در: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1972ع.
13. مثنوي درد نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1963ع.
14. مثنوي عشق نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1962ع.

15. مثنــوي وصلــت نامــ: اردو ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1965ع.
16. مثنــوي راز نامــ: ســنڌي ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1968ع.
17. مثنــوي وحــدت نامــ: اردو ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1964ع.
18. مثنــوي تــار نامــ: ســنڌي ترجمــو، قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1963ع.
19. مثنــوي گــداز نامــ: ســنڌي ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1962ع.
20. مثنــوي رهبــر نامــ: ســنڌي ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1964ع.
21. نڪتہ تصوف: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1973ع.
22. بحر طويل: قاضي علي اڪبر درازي.
23. ديــوان خدائــي: ســنڌي ترجمــو: قــاضي علــي اڪبــر درازي، سال 1968ع.
24. ديوان آشڪار، سچل ادبي اڪيڊمي، پيش لفظ، مخدوم امير احمد، لاهور، سال 1957ع.
25. ســچل سرمســت: مرتــب: ڊاڪٽــر عطــا محمــد حــامي، پاڪســتان پبليڪيشنس، ڪراچي، سال 1964ع.
26. فارسي مثنوي (ساقي نامو، تار نامو، راز نامو، گداز نامو ۽ عشق نـامو) سنڌي منظوم ترجمو: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، نئين زندگيءَ جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل ۽ پوءِ ڪتاب: "سچل سرمست" جي آخر ۾ ڏنل.
27. سچل سرمست (اردو): رشيد احمد لاشاري، سلطان حسين ائنڊ سنس ڪراچي، سال 1966ع.
28. سچل سرمست: شـايع ڪيـل، مغربـي پاڪسـتان انفرميشـن ڊپـارٽمينٽ خيرپور، سال 1964ع.

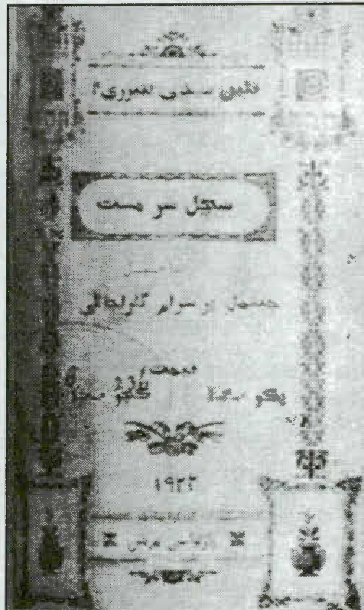
29. جنت السند: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1958ع.
30. تذڪره شعراءِ سکر: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، سال 1965ع.
31. سچل سرمست: چيتمل پرسرام گلراجاڻي، نئين سنڌي لائبريري، سال 1922ع.
32. سچل: ڪلياڻ آڏواڻي، سال 1954ع.
33. سچل جو ڪلام: نماڻو فقير، سال 1952ع.
34. سنڌي ادب جو تاريخي جائزو: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1976ع.
35. جوتيون جواهرن جون: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1971ع.
36. سنڌي ادب جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (اردو)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1983ع.
37. بيان العارفين سنڌي، مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (اڻ ڇپيل).
38. قرآن مجيد، سنڌي ترجمو: مولانا محمد مدني، 1953ع.
39. رسالہ قشيريہ: امام ابو القاسم عبدالڪريم قشيري، اردو ترجمہ: ڊاڪٽر پير محمد حسن، اداره تحقيقات اسلامي، اسلام آباد، 1970ع.
40. تعرف: ابوبڪر بن ابو اسحاق محمد بخاري ڪلابادي، اردو ترجمو: ڊاڪٽر پير محمد حسن، المعارف لاهور، سال 1971ع.
41. فصوص الحڪم: شيخ محي الدين ابن عربي، اردو ترجمہ: مولوي حافظ محمد برڪت الله، اقبال پبلشرز، ڪراچي.
42. ڪتاب الطواسين: منصور حلاج: اردو ترجمہ: ڊاڪٽر محمد رياض، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، 1977ع.
43. معارف شمس تبريز (ديوان شمس تبريز جي شرح): مولانا حڪيم محمد اختر، ڪتبخانہ مظهري، ڪراچي، 1976ع.
44. مثنوي مولانا روم: اردو ترجمہ: مولوي فيروزالدين.
45. ڪشف المحجوب: سيد ابوالحسن علي بن عثمان الجلالي، الهجويري داتا گنج بخش، اردو ترجمہ: عبدالمجيد يزداني، قرآن لميٽيڊ لاهور، 1968ع.

46. ڪلمة الحق: صوفي عبدالرحمان سنڌي لکنوي، اردو ترجمہ: مولوي عرفان احمد انصاري، الله والي کي قومي دڪان لاهور، 1920ع.
47. افادات شيخ محي الدين ابن عربي (شر ح ص الحکم) شيخ محب الله الہ آبادي، اداره انيس اردو الہ آباد، سال 1961ع.
48. جنيد بغدادي: ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر مصري، اردو ترجمہ: محمد ڪاظم، مکتبہ جديد لاهور، 1967ع.
49. الحکم الرفاعيہ سيد احمد ڪبير رفاعي، اردو ترجمہ: عبدالحليم شرر، آئينہ ادب لاهور، ال 1967ع.
50. تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد درياءَ آبادي، قرآن لميٽيڊ، لاهور.
51. التحفة المرسله الي النبي (عربي، اڻ ڇپيل): محمد بن فضل الله - تعارف ۽ اختصار آيل ڪتاب: ”عربي ادبيات ۾ پاڪ و هند جو حصو“: ڊاڪٽر زبيد احمد، اردو ترجمو: شاهد حسين رزاقي، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1973ع.
52. رسالہ رموزات (فارسي، اڻ ڇپيل): سيد عبدالجليل بلگرامي - تعارف ۽ اختصار آيل، ماهنامہ ”المعارف“ لاهور، مارچ 1979ع، مقالہ: سيد محمد متين هاشمي.
53. سہ ماهي ”الرحيم“، مشاهير سنڌ نمبر: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، شاهہ ولي الله اڪيڊمي، سال 1967ع.
54. تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1974ع.
55. ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما: احسن ڪربلائي، شايع ٿيل: مهراڻ جون موجون، مرتب: پير حسام الدين راشدي، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، سال 1956ع.
56. تاريخ تمدن سنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌ يونيورسٽي، 1959ع.
57. مخزن انوار توحيد: پروفيسر شاهہ، ڪراچي، 1963ع.
58. حضرت مجدد ڪا نظريہ توحيد: ڊاڪٽر برهان الدين احمد فاروقي، مقبول اڪيڊمي لاهور، 1967ع.

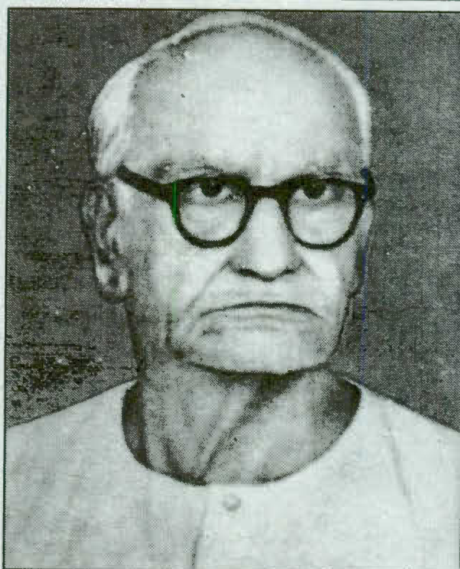
59. انتخاب مڪتوبات امام رباني، تلخيص ۽ ترجمو: مولانا هدايت علي جيپوري، سال 1963ع.
60. لغات قديمي: مرزا قليچ بيگ، نئين سنڌي لائبريري، سال 1924ع.
61. جامع سنڌي لغات، جلد اول: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1960ع.
62. تحقيق لغات سنڌي: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، سال 1955ع.
63. جامع اللغات: نولڪشور لکنو، سال 1908ع.
64. بيان اللسان (عربي اردو لغت)، قاضي زين العابدين، سال 1955ع.
65. الوحيد، سنڌ آزاد نمبر
66. Persian Poets of Sindh: Dr. H.I. Sadarangani, Sindhi Adabi Board, 1956.
67. The Pantheistic Monism of Ibn al-Arabi by: S. A. Q. Hussaini, Sh: Muhammad Ashraf Lahore, 1970.
68. The Secret of Anal Haqq: Shah Muhammed Ibrahim; Translated by: Khuwaja Khan, Sh: Muhammed Ashraf Lahore, 1971.

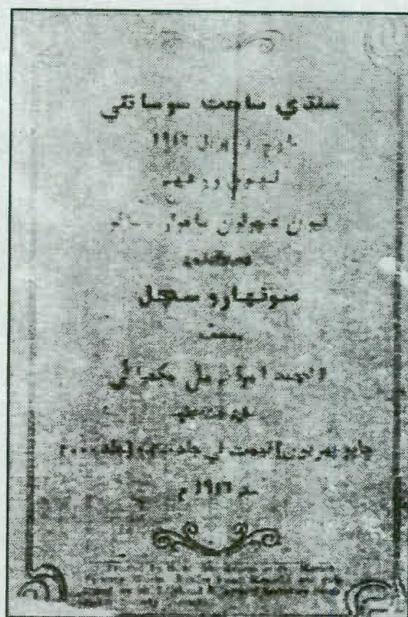
چيتمل پرسرام گلراجاڻي

سچل سرمست

لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

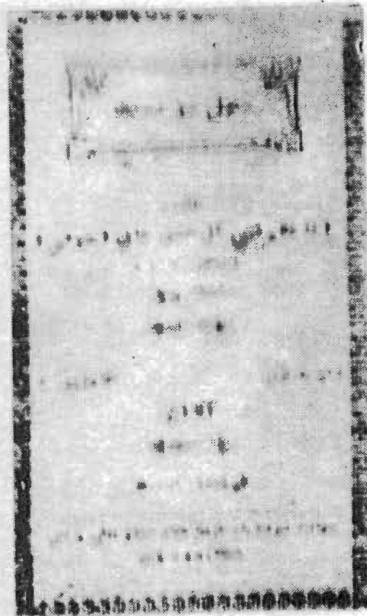
سنڌي ساهت سوسائٽي

سونهارو سچل

سچل سونهارو

آغا غلام نبي صوفي

سچل سرمست

مرزا علي قلي بيگ

رسالو سچل سائين

رسالو سچل سائين

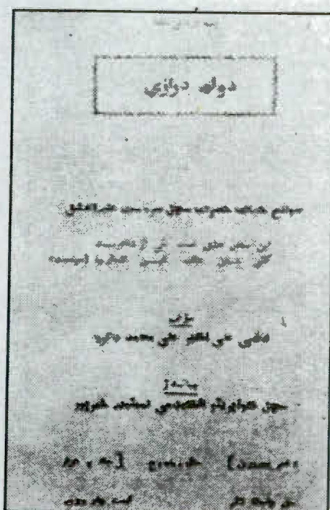
مولانا محمد صادق رَاڻيپوري

سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام

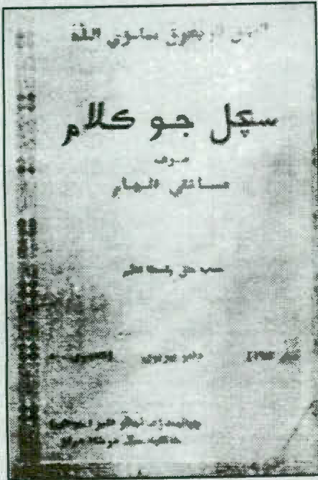
قاضي علي اڪبر

دولهه درازي

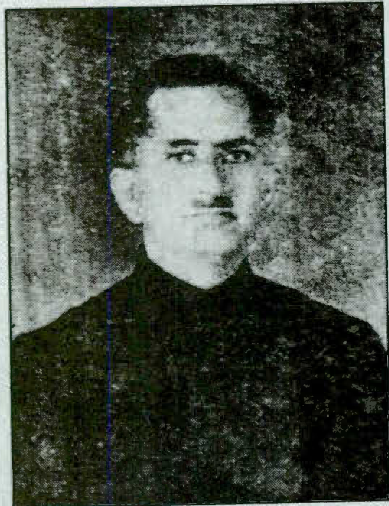

نماڻو فقير

سچل جو ڪلام

سچل جو ڪلام

عثمان علي انصاري

رسالو

سچل سرمست

سنڌي ادبي بورڊ

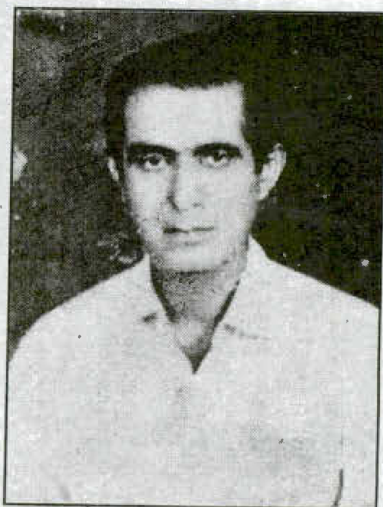
رسالو سچل سرمست

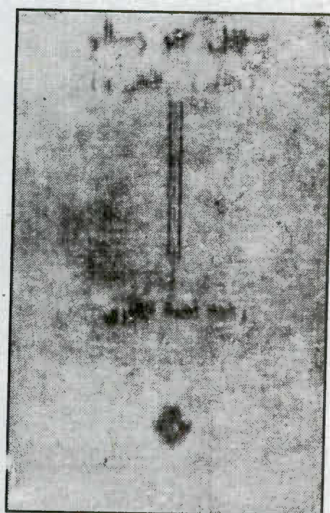
ڊاڪٽر عطا محمد حامي

سچل سرمست

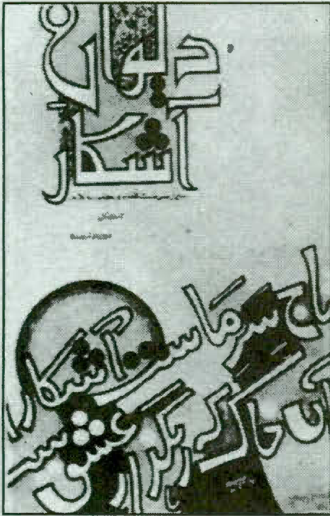

رشيد احمد لاشاري

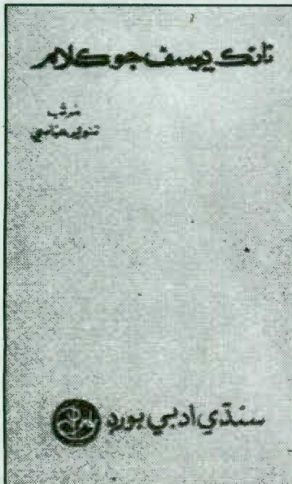
سچل جو رسالو

قاضي علي اڪبر

ديوان آشڪار

تنوير عباسي

نانڪ يوسف جو ڪلام